

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**OSMANLI DEVLETİ'NDE COĞRAFYA
EĞİTİMİ (1839-1922)**

Yüksek Lisans Tezi

Esmâ AYTÜRK

Danışman

Doç. Dr. İbrahim Caner TÜRK

ERZİNCAN/2020

TEZ BİLDİRİMİ

"Osmanlı Devleti'nde Coğrafya Eğitimi (1839-1922)" isimli "Yüksek Lisans" tezini tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Esmâ AYTÜRK

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Esmâ AYTÜRK'e ait Osmanlı devletinde Coğrafya Eğitimi (1839-1922) adlı çalışma,
jürimiz tarafından TARİHAnabilim Dalının Tarih Bilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi**
olarak kabul edilmiştir.

Danışman/jüri:Doç.Dr.İbrahim Caner TÜRK

Jüri:Dr. Öğretim Üyesi Mevlüt YÜKSEL

Jüri:Dr.Öğretim üyesi Süleyman LOKMACI

OSMANLI DEVLETİ'NDE COĞRAFYA EĞİTİMİ (1839-1922)

Esmâ AYTÜRK

**Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi, Ocak2020

Tez Danışmanı: Doç Dr. İbrahim Caner TÜRK

ÖZET

Coğrafya, ilkçağlardan beri süregelen ve gelişmekte olan bir bilim dalıdır. İnsanoğlunun dünyayı tanıma ve araştırma merakı isteği sonucunda da bugünkü halini almıştır. Bu çalışmada da Coğrafya'nın Osmanlı Devleti okullarındaki ilerleyişi ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, ilk olarak birinci bölümde Tanzimat dönemdeki okulların ders programlarından ve coğrafya dersinin hangi okullarda yer aldığından bahsedilmiştir. Ayrıca, bu dönemde kurulan yükseköğretim ve askeri okullar hakkında da ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir. Bölümün sonunda ise dönemin coğrafyacıları ve eserleri işlenmiştir. İkinci bölümde II. Abdülhamid dönemi ders programları ve Coğrafya ders kitapları detaylı olarak ele alınmıştır. Son bölümde ise II. Meşrutiyet döneminin özelliklerinden bahsedilip dönemin eğitim kurumları hakkında bilgi verilmiştir. Coğrafya dersinin işlenişi ve dönemin coğrafya kitapları hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır. Son olarak medreselerin bu dönemdeki durumu ele alınmış, dönemin coğrafyacıları ve eserlerinden de detaylı olarak bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Coğrafya Öğretimi, Eğitim.

GEOGRAPHY EDUCATION IN THE OTTOMAN EMPIRE (1839-1922)

Esmâ AYTÜRK

**Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences Department of
History**

Master Thesis, January 2020

Thesis Supervisor: Doç Dr. İbrahim Caner TÜRK

ABSTRACT

Geography is a branch of science that has been ongoing since ancient times. As a result of the desire of human beings to know and research the world, it has taken its present form as a result of the desire of human beings to know the world and research. In this study, the progress of Geography in the Ottoman State schools and was tried to be addressed.

In this study, firstly, in the first part, the curriculum of the schools in the Tanzimat period and in which schools the geography lesson is located are mentioned. In the second part, it is mentioned about the curriculum of the schools in Tanzimat period and in which schools the geography lesson took place. In addition, detailed information was given about higher education and military schools established during this period. At the end of the section, geographers and works of the period were studied. In the second part, II. Abdulhamid period curriculum and Geography textbooks are discussed in detail. In the last part, the characteristics of the "Second Constitutional Era" are mentioned and information is given about the educational institutions of the period. It was also tried to give information about the teaching of the geography lesson and the geography books of the period. Finally, the situation of madrasahs in this period has been handled and geographers and works of the period have been mentioned in detail.

Keywords: Ottoman Empire, Geography Teaching, Education Page.

ÖN SÖZ

İnsanoğlu tarihin her döneminde dünyayı tanıma ve araştırma çabası içinde olmuş, coğrafya da bu tanıma isteğinden doğup gelişmiştir. Özellikle sanayi devriminden sonra ülkelerin kalkınmasında coğrafyanın önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır. Askeri alanda duyulan ihtiyaçlar sebebiyle de Coğrafya gelişme göstermiştir. Bu sebeptendir ki Osmanlı Devleti'nde Coğrafya dersi ilk olarak askeri okullarda okutulmuş, daha sonra ise bu ders diğer okullarda da verilmiştir. Coğrafyanın müfredata girmesi ise Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Bu nizamname ile okulların ders programı belirlenmiş, derslerin programdaki saatleri ve günleri de belirtilmiştir. Bu gelişmelere ek olarak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yeni usulle eğitim yapılmış ve oluşturulan risalelerle öğretmenlere yeni öğretim yöntemleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu alanda oluşturulan çalışmaların azlığı sebebiyle coğrafya konusu pek fazla aydınlatılamamıştır. Bu doğrultuda oluşturulan bu çalışma, birinci elden kaynaklar ile araştırma ve inceleme eserler de kullanılarak zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde coğrafya eğitimi evveliyatıyla birlikte ele alınmıştır. Bütün bölümlerde ilk elden kaynaklar olan Osmanlı Arşiv belgeleri yoğun olarak kullanılmaya çalışılmış, bunun yanısıra dönemlere ait ders kitapları ile birçok süreli yayın ve araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır. Elde edilen bilgilerle dönemlere ışık tutulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'ndan Meşrutiyet'in son dönemlerine kadarki süreyi kapsayan bu çalışma, üç bölümden oluşmakta ve her bölüm içerisinde Coğrafya dersinin okullarda yer alması, dönemin müfredatları, ders kitapları ve dönemin eğitimcileri ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında gösterdiği iyi niyet ve yardımlarından dolayı kıymetli hocam Doç. Dr. İbrahim Caner Türk'e, çalışmam esnasında aydınlatıcı fikirleriyle çalışmamı hızlandıran ve bu çalışmanın her aşamasında emeği geçen değerli arkadaşım Nuray Yağcıoğlu'na ve benden maddi ve manevi hiçbir emeğini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
I. OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİNDE EĞİTİM (1299-1839).....	1
I. 1.Dönemin Eğitim Anlayışı.....	2
I. 2. Sıbyan Mektepleri	3
I. 3. Medreseler.....	4
I. 4. Enderûn Mektebi.....	5
I. 5. Askeri Okullar	6
I. 6. Önemli Osmanlı Coğrafyacıları Ve Coğrafya Eserleri.....	8
I. 6.1. Ali Bin Abdurrahman	8
I. 6.2. Bedreddin el- Aynî.....	8
I. 6.3. Ahmed Bîcan	8

I. 6.4. Ali Ekber Hataî	8
I. 6.5. Mehmed Suûdi	9
I. 6.6. Pîrî Reis.....	9
I. 6.7. Nasuhü's-Silâhiyü'l-Matrakî	10
I. 6.8. Seydi Ali Reis	10
I. 6.9. Ömer Bin Bayezid	11
I. 6.10. Gelibolulu Mustafa Ali	11
I. 6.11. Kâtip Çelebi	12
I. 6.12. Evliya Çelebi.....	13
I. 6.13. Ebubekir Bin Behram Dîmişkî	14
I. 6.14. Hasankaleli Şeyh İbrahim Hakkı	14
I. 6.15. Kayserili Petros Baronyan	14
I. 6.16. Osman Bin Abdülmennan.....	15
I. 6.17. Mahmud Raif Efendi	15
I. BÖLÜM.....	16
TANZİMAT DÖNEMİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ	16
(1839-1876)	16
I. 1. Dönemin Eğitim Anlayışı.....	16
I.2. Eğitimin Gelişmesini Sağlayan Devlet Adamları	17
I.3. Eğitim Kurumları.....	18
I.3.1. Sıbyan Mektepleri.....	18
I.3.2. Rüştîye Mektepleri.....	20
I.3.3. İdadîler	23
I.3.4. Sultaniler	25
I.3.5. Darülfünun	27
I.4. Öğretmen Yetiştirme.....	29
I.4.1. Darülmuallimin ve Darülmuallimat	29

I.5. Mekteb-İ Mülkiye-İ Şahane Ve Ticaret Mektepleri	32
I.6. Askeri Yüksek Okullar	33
I.6.1. Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn	33
I.6.2. Mühendishane-i Berr-i Hümayûn	35
I.6.3. Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye	36
I.6.4. Erkan-ı Harbiye.....	37
I.7. Ders Kitapları.....	37
I.8. Dönemin Coğrafyacıları Ve Eserleri	38
I.8.1. Selim Sabit Efendi Hayatı ve Eğitime Katkıları	38
I.8.2. Ahmet Rıfat Efendi	40
I.8.3. Ali Cevad	40
II. BÖLÜM	42
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ (1876-1909).....	42
II.1. Dönemin Eğitim Anlayışı	42
II. 2. Eğitim Kurumları	43
II.2.1. İlköğretim	44
II.2.2. Ortaöğretim.....	46
II.2.2.1. Rüştiyeler	46
II.2.2.2. İdadîler	47
II.2.2.3. Sultaniler	48
II.2.3. Yüksek Öğretim.....	48
II.2.3.1. Darülfünun	48
II.2.3.2. Mekteb-i Mülkiye	49
II.3. Ders Kitapları.....	50
II.4. Ders Programları	55

II.4.1. İbtidailerin Ders Programı	55
II.4.2. Rüştiyelerin Ders Programı	55
II.4.3. İdadîlerin Ders Programı	56
II.4.4. Sultanilerin Ders Programı	56
II.5. II. Abdülhamid'in Eğitim Görüşleri	56
III.BÖLÜM.....	59
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ (1908-1922)	59
III.1. Dönemin Eğitim Anlayışı.....	59
III.2.İlköğretim, Ortaöğretim Ve Yükseköğretim	60
III.3. Darülfünun.....	63
III.4. Öğretmen Yetiştirme	64
III.5. Coğrafya Dersi Ve İşlenişi	66
III.6. Ders Kitapları.....	69
III.7. Türkçülük Akımı Ve Eğitime Yansımaları.....	72
III.8. II. Medreselerin Durumu	73
III.9. Coğrafya'ya Katkı Sağlayan Eğitimciler Ve Eserleri.....	75
III.9.1. Satı Bey	75
III.9.1.1. Satı Bey ve Coğrafya Eğitimi Hakkındaki Görüşleri	76
III.9.2. Faik Sabri Duran ve Coğrafyaya Katkıları.....	78
III.9.3. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Coğrafyaya Katkıları	79
III.9.4. Saffet Geylangil ve Coğrafyaya Katkıları.....	81
SONUÇ	83

KAYNAKÇA.....	85
İNTERNET KAYNAKLARI.....	101
EKLER	102

KISALTMALAR

c.	:cilt
s.	:sayfa
S.	:sayı
vd.	:ve diğçerleri
TDV	:Türk Diyanet Vakfı
B.O.A.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
A.MKT.MHM.	:Sadaret Mektubi Mühimme Kalemı Evrakı
A.AMD.	:Bab-1 Asfı Amedi Kalemı
BEO	:Bab-1 Ali Evrak Odası Evrakı
DH.MKT.	:Dahiliye Mektubi Kalemı
DH.EUM.SSM.	:Dahiliye Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Müdüriyeti
DH.EUM.KADL	:Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısm-1 Adli Kalemı
DH.İ.UM.	:Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH.ŞFR.	:Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı
İ.DH.	:İrade Dahiliye
Y.PRK.BŞK.	:Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.ZB.	:Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

I. OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİNDE EĞİTİM (1299-1839)

Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminin temelleri Selçuklu Devleti'ne dayanmaktadır. Selçukludan sonra da Osmanlı Devleti eğitime büyük önem vermiş ve eğitim sistemi dini temeller üstünde geliştirilmiştir. Buna göre camiler ilkeğitim-öğretim müesseselerinin temelini oluşturmaktadır. İlk olarak Sıbyan Mektepleri kurulmuş, bunun yanında medreselerde de eğitim-öğretim yapılmıştır. Daha sonra ise rüştiyeler, idadîler ve sultaniler gibi okullar açılarak eğitim sistemi kademelendirilmiştir.

Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde ise mevcut okullar korunmuş ve özellikle II. Abdülhamid döneminde eğitime daha fazla önem verilerek birçok yeni okul binası yaptırılmıştır. Modernleşme açısından eğitimin büyük oranda gelişme gösterdiği dönem ise II. Meşrutiyet dönemidir. Bu dönemde, batı tarzında birçok okul açılmış, çoğunun müfredatları yenilenmiş ve tercüme faaliyetleri bu dönemde hız kazanmıştır.

Modernleşme açısından birçok yenilik yapılan II. Meşrutiyet döneminde diğer alanlarda olduğu gibi "Coğrafya" alanında da gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde hemen hemen ülkenin her köşesinde açılan okullarda "Coğrafya" ders olarak okutulmuş ve müfredat programları yenilenmiştir. Dönemin eğitimcileri "Öğretim Usulleri" üzerinde durmuş ve bu alanda özellikle Satı Bey, Emrullah Efendi ve Saffet Bey gibi eğitimciler büyük çaba harcamıştır. II. Meşrutiyet döneminde yapılan bu çalışmalara büyük tepkiler de gösterilmiş ancak dönemin eğitimcileri ile aydınlar sayesinde eğitimin gelişmesi ve ilerlemesi devam etmiştir.

I. 1.Dönemin Eğitim Anlayışı

Kuruluş döneminde devlet adamları, medrese, ordu ve Enderûn yoluyla yetişiyordu. XVII. Yüzyıla kadar Avrupa Osmanlı Devleti için bir tehlike arz etmiyordu. Fakat Rönesans, Coğrafi Keşifler ve Reform dönemleri Osmanlı Devleti için de adeta bir dönüm noktası olmuştur. Bunların yanı sıra matbaanın da icat edilmesiyle Osmanlı Avrupa'nın gerisinde kalmaya başlamış ve batı tarzında kurumlara yönelmiştir.¹ Avrupa devletleri karşısında yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti öncelikle askeri alanda reformlar yapmış, bu alanda asker ve subay yetiştirmek amacıyla batı tarzında okullar açmıştır.²

Tanzimat'tan önce eğitim din ağırlıklı yapılmıştır.³ Bu da eğitimin bilim ve teknolojik bakımdan geri kalmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında gerilemeye başlamasıyla birlikte birçok sistem dâhil medrese sistemi de bozulmuş ve medreseler daha çok dini eğitim verenlerin bir araya gelmek için toplandıkları kurumlar olmaya başlamıştır.⁴

Osmanlı Devleti matbaayı ancak 1727'de kullanmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar matbaa birçok Avrupa devleti tarafından kullanılıyordu. Osmanlı Devletinin matbaayı geç kullanmaya başlamasının bir diğer sebebi olarak da hattatçılığı sayabiliriz. Çünkü Osmanlı Devleti'nde geçimini bu yoldan sağlayan birçok hattat bulunmaktaydı. Macar asıllı olan İbrahim Müteferrika matbaayı Osmanlı Devleti'ne getiren kişi olmuştur. Ona göre matbaa kullanmak daha fazla basım yapmak ve kitap basımını ucuza getirerek daha fazla kişinin kitap okuması demektir. İbrahim Müteferrika bastığı Tarih, Coğrafya kitaplarıyla bilime çok büyük katkıda bulunmuş ve halkın aydınlanmasını sağlamıştır. Onunla birlikte Osmanlı Devleti 300 yıl sonra matbaaya kavuşmuş ve bilim her kesime yayılmaya başlamıştır. İlk basılan kitap ise medreselerde okutulan bir sözlük olan "Vankulu Lûgatı"dır. Açılan matbaada ilk

---

¹Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 37, S: 1, 1997," s. 422-424.

² Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 2, S: 3, Bişkek 2002, s. 387.

³Aybala Erdoğan Elçi, *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*, , Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s.7.

⁴ Fatma Zuhul Çot, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2010, s. 3-4.

önce müsbet ilimlere ve sosyal bilimlere yönelik kitaplar basılmış dini kitapların basımı ise 1803'ten sonra başlamıştır. Yeni okulların açılmasıyla birlikte artan kitap ihtiyacı yeni matbaaların açılmasını sağlamıştır. Açılan buyeni matbaalarda kitapların yanı sıra gazete ve dergi basımları da yapılmıştır.⁵

I. 2. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan; kelimesinin kökü sabi kelimesinden gelmektedir. Arapça bir kelime olan “sıbyan” baliğ olmamış erkek çocuk, buluşa varmamış oğlan anlamındadır. Sıbyan mektebi ise, küçük çocuklara has bir mektep olarak geçmektedir.⁶ Çocuklar sıbyan mekteplerine 5-6 yaşlarında başlayıp, 13-15 yaşlarında bitirirlerdi.⁷

Osmanlı eğitim sisteminde ilköğretim kurumlarını oluşturan Sıbyan Mekteplerinin idaresi ile şeyhülislam ve müftüler ilgilenmişlerdir. Ancak bu mekteplerin devletçe düzenlenmiş bir öğretim programı bulunmamaktadır.⁸ Kız ve erkek çocukları 4-5 yaşlarına gelince bu mekteplere alınır ve “Amin Alayı” denilen özel bir törenle okula başlatılırdı. Buna bilhassa durumu iyi olan aileler çok önem verirdi.⁹ Bu okullarda okuma-yazma, basit dini bilgiler ve matematik dersleri verilirdi. İlköğretim seviyesindeki bu okul; “Dârü't Ta'lim, Dârü'l-'ilm, Muallimhâne, Mekteb, Mektebhâne, Mahalle Mektebi, Taş Mekteb, Mekteb-i İbtidâiye, ve Sıbyan Mektebi” isimleriyle biliniyordu. Tanzimat'tan önce sıbyan mekteplerinin eğitim programını daha çok dini dersler oluşturmaktaydı. Tanzimat ile birlikte bu mektepler “Mekteb-i İbtidâi” adını almış ve Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hâl, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmlâ, Kıraat, Mülahas Tarih-i Osmani, Hesap, Hüsn-i Hat ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmani dersleri müfredata girmiştir.¹⁰ Sıbyan mektepleri II. Abdülhanid döneminde İbtidâilerin açılmasıyla “Mekteb-i İbtidâiye” adını

⁵ Çot, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, s. 15-17.

⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, s. 817.

⁷ Zülfü Demirtaş, “Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretim'in Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Elazığ 2007, s. 175.

⁸ Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, s. 414.

⁹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 91.

¹⁰ Didem Sevtap Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 28-29.

almıştır.¹¹ Fakat bu değişiklik tam anlamıyla bütün ülkede olmamış sıbyan mektepleri daha çok köylerde ibtidâiler ise İstanbul gibi şehir merkezlerinde bulunmaktaydı.¹²

I. 3. Medreseler

İslam tarihinde, eğitim ve öğretim kurumlarının genel adı olan medrese sözlükte; okumak, anlamak gibi anlamlarına gelen “ders” kelimesinden türemektedir. Medreseler sıbyan mektebinin üstünde eğitim yapan orta ve yüksek tahsil veren kurumlardır.¹³

İlk Osmanlı medresesi Orhan Bey zamanında 1330’da¹⁴ “İznik Orhaniyesi” ismi ile İznik’te inşa edilmiştir.¹⁵ II. Murad zamanında medrese sayısı arttırılmış ancak bu alana yönelik önemli gelişmeler II. Mehmet döneminde yaşanmıştır. Bu medreselerde kelimeler, mantık, belagat, lûgat, nahiv, hendese, astronomi¹⁶ gibi dersler okutulmuştur.¹⁷ Okutulan derslere yüksek fakülte kısmı da dahil olmak üzere en aşağıdan başlayarak derecelerine göre dersler ilk olarak özet halinde daha sonra ise ayrıntılı olarak işlenirdi.¹⁸ Medreselerde bilim dili Arapça olup öğretim daha çok ezbere dayanmaktadır. Medreseler için belli bir yaş sınırı olmayıp öğrenciler medreselerde barınmaktaydı.¹⁹ Medreseler ilk zamanlarda Osmanlı’nın yükselmesinde ve Türk-İslam medeniyetinin gelişmesinde büyük rol

¹¹ Elif Merve Koç, *Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Modernleşmesi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Temmuz 2017, s. 7.

¹² Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 28-29.

¹³ Mehmet Emin Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s. 51.

¹⁴ Kenan Çetin, “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.2, S: 1-2, 2003, s. 164.

¹⁵ Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 1, S: 3, Bahar 2008, s. 351.

¹⁶ Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Akaydın Kitabevi 26. Baskı Ankara 2010, Belagat: sözün düzgün, kusursuz, yerinde ve adanına göre söylenmesini öğreten ilmin adı (s.92), Lûgat: sözlük (s. 637), Hendese: Geometri (s.411).

¹⁷ Çetin, “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler...”, s. 164.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1. Cilt, TTK, Ankara 1988, s. 462.

¹⁹ Numan Durak Aksoy-Halis Adnan Arslantaş, “Ana Hatlarıyla Selçukludan Cumhuriyete Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 20, S: 1, Elazığ 2010, s. 474.

oynamıştır.²⁰ Ancak daha sonra diğer kurumlar gibi XVII yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır.²¹

II. Mahmud'dan II. Abdülhamid döneminin sonlarına kadar eğitim alanında yenilikler yapılmasına rağmen medreselerin ihmal edilmesi bu kurumların daha da kötüye gitmesine sebep olmuştur.²²

I. 4. Enderûn Mektebi

Osmanlı'da medreselerin yanı sıra sarayda eğitim veren bir diğer kurum da "Enderûn Mektebi" dir.²³ Enderûn ilk olarak II. Murad zamanında kurulmuş olup²⁴ Fatih Sultan Mehmed döneminde ise geliştirilip Topkapı Sarayı'nın içine alınmıştır. Bu okulun esas amacı Hıristiyan tebaadan alınan çocukları iyi bir devlet adamı ve asker olarak yetiştirmektir.²⁵ Daha sonraları ise "Devşirme Sistemi" nin kaldırılmasıyla birlikte Müslüman çocuklar da burada eğitim görmeye başlamıştır.²⁶ Enderûn ile birlikte devletin üst düzey yöneticileri nitelikli olarak yetişmiş ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir.²⁷ Ayrıca iç oğlanından yetişen vezirler de bu okuldaki çıkmaya başlamıştır.²⁸

Enderûn Mektebi yedi odaya (sınıfa) ayrılmış olup her odanın başında bir ağa bulunmaktaydı. Bir odadan diğer odaya geçmek için kıdemli olmak gerekirdi. Enderûn Mektebi zamanın en yüksek mektebi ve büyük bir terbiye kurumu-müessesesi olarak görülmüştür.²⁹ Enderûn'a öğrenci seçilirken ise devşirme kökenli

²⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1991, s. 10.

²¹ Mehmet Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 5, 1994, s.436.

²² Seyfi Kenan (Ed.), "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları", *Osmanlı Araştırmaları*, İsam Yay., S: 41, İstanbul 2013, s. 15.

²³ Fahri Özteke, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 10

²⁴ Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve...", s. 415.

²⁵ Yahya Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme'nin 160. Yılında Darülmüallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", *OTAM*, S: 20, 2006, s. 23.

²⁶ Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre Trabzon..." s. 436.

²⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2008*, 12. Baskı, Pegem Akademi, Mart 2008, s. 437.

²⁸ Tadashi Suzuki "Osmanlı Paşalarının Mahiyetindeki Değişim: Mukayeseli Tarih Bakımından Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları I*, S: 41, İstanbul 2013, s. 221.

²⁹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 11-17.

çocuklar tercih edilmiştir. Yetenekli öğrenciler burada hem çıraklık eğitimi hem de örgün eğitim sistemiyle yetiştiriliyorlardı.³⁰

Enderûn'da eğitim dili Türkçe, edebiyat ve sanat dili Farsça, ilim dili ise Arapça olarak veriliyordu.³¹Enderûn mektebinde de medreseler gibi dini ilimler öğretiliyordu. Ayrıca bu mektepte Farsça ve yazı çeşitleri de işlenmiş, musiki derslerine de yer verilmiştir.³²Enderûn Mektebi programında coğrafya ve harita yapım dersleri de bulunuyordu.³³Başlıca okutulan diğer dersler ise Tarih, Matematik, Türkçe, Edebiyat,³⁴ Siyaset, Aritmetik, Muharebe Sanatı ve Geometri'dir³⁵

Medreselerdeki bozulma gibi Enderûn Mektebi de XVII. yüzyıldan itibaren usullere aykırı olarak işleyişine devam etmiş ve birtakım adam kayırmalarla mektebe şartlara uymayan kişilerin alınmasıyla bozulmaya başlamış ve diğer kurumlar gibi eğitim kalitesini yitirmiştir. Ancak buna rağmen XIX. yüzyılın başlarına kadar etkisini devam ettirmeyi başarmış³⁶ ve 1 Temmuz 1909 tarihinde yayınlanan bir kararname ile kapatılmıştır.³⁷

I. 5. Askeri Okullar

Osmanlı Devleti'ndesavaşların da etkisiyle bu okullara ihtiyaç duyulmuş ve bu kapsamda batı örnek alınarak askeri okullar açılmıştır.³⁸ Bu bakımdan yapılan ıslahatlarla modernleşmenin ilk adımları atılmıştır.³⁹“Askeri Baytar Mektebi”II.

³⁰ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 46-47.

³¹ Mustafa Gündüz, “Enderûn Mektebi ve Osmanlı'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi”, *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, Yıl 12, S: 37, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos 2016, s. 15

³² Özteke, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi*, s. 10.

³³ İbrahim Caner Türk, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 40, Erzurum 2009, s. 428.

³⁴ Zafer Karademir, “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18. Yüzyıllar), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 34, Güz 2013, s. 94.

³⁵ İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, Arı Sanat Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul Ekim 2013, s. 32.

³⁶ Mehmet İpşirli, “Enderûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, 1995, s. 187.

³⁷ Hayati Taşdan, *Türkiye'de Mülki İdare Akademisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 26.

³⁸ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.98.

³⁹ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İnkılâp Kitabevi, 2. Baskı, Mayıs 2017, s. 141.

Mahmud'un gayretleriyle açılmış olup, bu okulun amacı ise atlı birliklerdeki askerlere hayvan bilgisi vermektir.⁴⁰

Osmanlı donanması 1768-1774 Rus Harbi'nde Çeşme Limanı'nda baskına uğrayınca yeni bir donanmaya ihtiyaç duyuldu. Bu donanmaya da mühendis yetiştirmek amacıyla 1776'da Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn açıldı.⁴¹ Bu okulda en çok matematik ve savaş-savunma ile ilgili dersler veriliyordu.⁴² Önceleri bu okula okuma-yazma bilmeyen çocuklar alınırken daha sonradan ise subay ve kaptan çocukları alınmaya başlamış ve eğitim süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir.⁴³

1795'te ise Hasköy'de kara kuvvetlerinde istihdam edilmek üzere subay, topçu ve askeri mühendisleri yetiştirmek amacıyla Mühendishane-i Berri-i Hümayûn kurulmuştur. Bu okulun eğitim süresi 4 yıl olup öğrenci sayısı 80 olarak belirlenmiştir.⁴⁴ Birinci sınıfta (Hat, İmla)⁴⁵, Hendese, Arapça, Fransızca gibi dersler okutuluyordu. İkinci, üçüncü ve dördüncü Coğrafya, Arazi Ölçümü, Lağımcılık, Hesap ve Astronomi gibi dersler okutuluyordu.⁴⁶

Bir diğer askeri okul olan Mekteb-i Harbiye ise 1834'te törenle açılmış olup hesap, Hendese, Harita ve Topografya gibi dersler okutulmuştur.⁴⁷ İlk olarak 1845'te Emin Paşa'nın teklifi üzerine askeri okullara öğrenci yetiştirilmek üzere idâdiler kurulmuştur.

---

⁴⁰ Erol Kömür, *Osmanlı Devleti Enderûn Mektebi'nde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s.34-35.

⁴¹ Adem Ali Şahin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 23-24.

⁴² Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s. 426.

⁴³ Şahin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, s. 24.

⁴⁴ Şahin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, s. 25.

⁴⁵ Bkz. Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Hat: Yazı, padişah yazısı, ferman, buyruk (s.392), İmla: Bir dilin cümlelerini, kelimelerini doğru yazma bilgisi (s. 448).

⁴⁶ Süleyman Boztepe, *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015, s. 10.

⁴⁷ Kömür, *Osmanlı Devleti Enderûn Mektebi'nde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*, s. 38.

I. 6. Önemli Osmanlı Coğrafyacıları Ve Coğrafya Eserleri

I. 6.1. Ali Bin Abdurrahman

XIV. Yüzyıldaki tek coğrafya yazarıdır. “Acâ’ibü’l-Mahlûkat” isimli eseri Osmanlı’nın ilk coğrafya kitabıdır. Bu eser Ahmed Bîcan’ın Kazvinî’den tercüme ettiği “Acâ’ibü’l-Mahlûkat” isimli eserinden farklıdır. Tahmini 1365-1370 arasında yazıldığı düşünülmektedir. Eser iki kısma ayrılmış olup ilk kısımda kainatın yaratılışı, gökler, yıldızlar, hava küresi, su küresi ve iklimlerden bahseder. İkinci kısımda ise batıdan doğuya kadar şehirler ele alınıp denizler ve adalar hakkında bilgiler verilmiştir.⁴⁸

I. 6.2. Bedreddin el- Aynî

Müellifin, “İkdü’l-Cüman Fî Tarih-i Ehli’z-Zaman” isimli eseri tarih ve coğrafya ile ilgili 20 ciltlik bir eser olup 1421’de yazılmıştır. Yazar kitabın özellikle ikinci kısmına Coğrafya ve Etnografya ile ilgili bilgiler vermiş ve Anadolu’da gezip gördüğü yerlerin coğrafyasını anlatmıştır. 20 ciltlik bu eserin özelliği Osmanlı’nın ilk Arapça ilmi ve Coğrafya kitabı olmasıdır.⁴⁹

I. 6.3. Ahmed Bîcan

Ahmed Bîcan Salâhaddin el-Katib isminde birinin oğlu olup “Yazıcıoğlu” namıyla bilinmektedir. Zayıf ve cılız olması sebebiyle kendisine “Bîcan” lakabı verilmiştir. Coğrafyaya ait biri orijinal diğeri ise tercüme olan iki eseri mevcuttur. Kazvinî’den tercüme ettiği “Acâ’ibü’l-Mahlukât” eseri özet halindedir. Bir diğeri ise “Dürri Meknun” dur. Bu eser tercüme ettiği esere göre daha ayrıntılıdır.⁵⁰ Adnan Adıvar “Osmanlı Türklerinde İlim” isimli kitabında bu eserlerle ilgili “masal” ifadesini kullanmıştır.⁵¹

I. 6.4. Ali Ekber Hataî

Bir coğrafya eseri olan “Hitay-nâme” nin yazarıdır. Yazar, 1500’lü yıllarda Çin’e seyahat etmiş ve bu eserinde de Çinliler hakkında önemli bilgiler vermiştir.

⁴⁸ Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999, s. 15-16.

⁴⁹ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 22.

⁵⁰ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 23.

⁵¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 29.

Yazar eserini farsça olarak yazmış olup ilk önce Yavuz Sultan Selim'e daha sonra da Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur.⁵²

I. 6.5. Mehmed Suûdi

Hayatı ile ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Niksarlı olduğu bilinen Suûdi Efendi çeşitli medreselerde müderrislik görevinde bulunduktan sonra vefat etmiştir. En bilinen eserlerinden biri coğrafya üzerine yazdığı “Tarih-i Hind-i Garbi”dir. Eserini II. Murad'a sunmuştur. İlk iki bölümde kozmografik bilgiler verilmekle birlikte üçüncü bölümde ise Amerika Kıtası'nın keşfinden bahsetmektedir. Eserini yazarken Mes'ûdi, Nasîrüddîn-i Tûsî, Nîsâbûrî, İdrîsî gibi coğrafyacılardan faydalanmıştır. Bu eser 1730'da İbrahim Müteferrika tarafından basılmış iki yıl sonra da Feon Babtiste Fienne tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir.⁵³

I. 6.6. Pîrî Reis

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1465-1470 arası Gelibolu'da doğduğu düşünülmektedir. Çok seyahat etmiş ve bu seyahatlerin etkisi de eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir.⁵⁴

Gençlik yıllarında amcası Kemal Reis'in yanında Osmanlı deniz seferlerine katılmaya başlamıştır. Bu seferlerle ilgili bilgileri ve hayatından “Kitâb-ı Bahriye” adlı eserinde bahsetmiştir. 1487-1493 arasında Batı Akdeniz'de bulunduğu sırada İtalya, Fransa, İspanya ve K. Afrika kıyılarının kıyılarını çizmiş ve buralar hakkında bilgi toplamıştır. Kemal Reis'in ölümünden sonra (1511) denizlerden ayrılarak ilk eseri olan “Dünya Hartası” nı çizmiştir. Günümüze ulaşan K. Amerika haritası bu haritanın parçasıdır. Pîrî Reis 1526'ya kadar geçen hayatını, birçok ülke ve kıta ile ilgili notlarını ve haritalarını “Kitâb-ı Bahriye” de ele almış ve 1554'te

⁵² Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 26.

⁵³ Cevat İzgi, “Mehmet Suûdi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 28, s. 526-527.

⁵⁴ Firdevs Çetin, “İki Osmanlı Tipolojisinin Mukayesesi: Pîrî “Reis” ile Evliya “Çelebi” nin Tarihi ve Fikri Serüveni”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S: 14, Bahar 2013, s. 7.

ölmüştür.⁵⁵“Dünya Haritası” ve “Kitâb-ı Bahriye” bugün Topkapı Sarayı kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁵⁶

Diğer adı “Deniz Atlası” olan Kitâb-ı Bahriye özellikle Ege ve Akdeniz’i tasvir etmiştir. Eserde 223 harita bulunmaktadır. Manzum ve mensur olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Pirî Reis eserini 1526’da tamamlamış ve Kanuni Sultan Süleyman’a sunmuştur. Pirî Reis’in yanı sıra XVI. Yüzyılda coğrafya alanında Seydi Ali Reis’te önemli atılımlar yapmıştır. Denizcilik alanında ilerlemiş olup⁵⁷ coğrafya, astronomi, harita gibi alanlarla da ilgilenmiştir.⁵⁸

I. 6.7. Nasuhü’s-Silâhiyü’l-Matrakî

Asıl adı Nasuh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnevî’dir. Tarihçi, matematikçi, hattat ve coğrafyacı olarak bilinmektedir.⁵⁹Kendisine atfedilen “Matrakçı” lakabı onun matrak oyunundaki maharetinden ötürü verilmiştir.⁶⁰XVI. Yüzyılda yaşamış olan Matrakçı Nasuh’un “Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn” eseri Kanuni Sultan Süleyman’ın Irak seferine aittir. Bu eser, İstanbul’dan Tebriz’e ve Tebriz’den Irak’a kadar birçok geçitlerin ve şehirlerin resimlerini ve kuşbakışı krokilerini içermektedir. Devrin önemli kara coğrafyacılarındanıdır.⁶¹ Aynı zamanda iyi bir hattattır.⁶²

I. 6.8. Seydi Ali Reis

1498’de İstanbul’da doğmuş olupBarbaros Hayreddin Paşa tarafından yetiştirilmiştir. Barbaros Paşa’nın yanında Akdeniz’deki bütün deniz savaşlarına katılmıştır. Özellikle Preveze Deniz Savaşı’nda (1538) gösterdiği başarılarından dolayı tanınmaya başlamıştır. Bir süre Kaptan-ı Derya Sinan Paşa ve Turgut Reis’in

---

⁵⁵ F. Yasemin Koca, *Türk Denizciliğinde Coğrafya Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 109-110.

⁵⁶ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 74.

⁵⁷ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s.27-28.

⁵⁸ Koca, *Türk Denizciliğinde Coğrafya Eğitimi*, s. 118.

⁵⁹ Davut Erkan, “Matrakçı Nasuh’un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 37, İSAM, 2011, s. 182.

⁶⁰ Hüseyin G. Yurdaydın, “Matrakçı Nasuh”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: XLIII*, Ankara 1963, s. 49.

⁶¹ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 30.

⁶²Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 75.

emrinde çalıştı daha sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından Hint kaptanlığına atanmış, bir süre de Şehzade Selim'in hizmetinde çalışmıştır. Fakat son görevi bilinmemektedir. 1562'de İstanbul'da ölmüştür.⁶³

Ayrıca son yıllarda ortaya çıkan dünya haritası şu an Topkapı Sarayı hazinelerinin arasındadır.⁶⁴

Eserleri arasında en önemlisi astronomi ve deniz coğrafyası alanında yazdığı "Kitabü'l Muhit" tir. Bu eser 1554'te Hindistan'da yazılmış ve Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. Eserde Hint Okyanusunun monografisi ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bunun yanında Asya kıyıları hakkında da detaylı bilgiler ihtiva eder. Eserin asıl adı "Kitabü'l Muhît fî ilmü'l-Eflak ve'l-Ebhür" dür.

I. 6.9. Ömer Bin Bayezid

Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Trabzonlu olup "El'aşık" olarak tanınmaktadır. 1555'de doğup 1600'de öldüğü tahmin edilmektedir. XVI. Yüzyılda yazmış olduğu en önemli eseri "Menâzirü'l-Avâlim" dir. Bu eserde Osmanlı memleketleri hakkında yazarın görüşlerinin yanı sıra yazarın duyduğu çeşitli rivayetlerde yer almaktadır. Eser iki kısma ayrılmış olup ilk kısım giriş mahiyettedir ve gezegenlerden bahsetmektedir. İkinci kısımda ise coğrafyanın bütün konuları yer almaktadır. Yazar bu bölümde fizikicoğrafya ve şehirleri açıklamış, hayvanlara ve insan anatomisine de değinmiştir.⁶⁵

I. 6.10. Gelibolulu Mustafa Ali

25 Nisan 1541'de Gelibolu'da doğmuştur. Asıl adı Mustafa'dır. Ancak doğduğu yer sebebiyle "Gelibolulu" mahlası ile tanınır.⁶⁶ "Nushatü's-Selâtin" adlı eserinde kendi hayatı hakkında bilgiler vermiştir. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra müderris olarak görev yapmış bu görevden ayrıldıktan sonra da ilk eseri olan

⁶³ Koca, *Türk Denizciliğinde Coğrafya Eğitimi*, s. 118.

⁶⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 74.

⁶⁵ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 34-35.

⁶⁶ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 929, Ankara 1988, s. 2.

“Mihr ü Mah”ı yazmıştır. Bu eseri şehzade Selim’e sunmuş ve onun divan kâtipliğini yapmıştır.⁶⁷

En önemli eseri olan “Kühü’lAhbâr” aslında bir tarih kitabı olup yöresel coğrafya da bu kitapta kısa ve toplu bir şekilde yer almaktadır. Buradaki coğrafya bilgileri I. Rûkn’de bulunup özet şeklindedir.⁶⁸

I. 6.11. Kâtip Çelebi

Asıl adı Mustafa olup 1608’de İstanbul’da doğmuş ve ordu kâtipliğinde bulunması sebebiyle “Kâtip Çelebi” olarak anılmaktadır. Ordu kâtipliğinin yanı sıra devlet dairelerinde de çeşitli memurluklar yapmış ve 1656’da vefat etmiştir. IV. Murad ile birlikte Anadolu ve İran seferlerine katılmış ve ordunun hesap defterlerini tutmuştur. Hac görevini yerine getirdikten sonra Halep’te birçok kitap satın almış ve çeşitli kütüphanelerde notlar tutarak kendisini araştırmaya vermiştir. İstanbul’a geldikten sonra Şeyh Mehmed İhlâsî Efendi’den Latince öğrenmiştir. İlim hayatına ise özellikle coğrafya alanında katkı sağlamış, bu alanda eserler vermiştir.⁶⁹

Osmanlı Devleti Kâtip Çelebi ile birlikte modernleşme ve batılılaşmaya ilk adımları atmıştır. Bu dönemde özellikle batılı kaynaklardan çeviriler yapılmış ve bu alanda önemli eserler verilmiştir.⁷⁰

Kâtip Çelebi’nin coğrafya alanında yazmış olduğu ve günümüze kaynak teşkil eden “Cihannüma” adlı eserine bakacak olursak; bu eser günümüz coğrafyasına önemli katkılar sağlamaktadır. Kâtip Çelebi tarafından yazılan ve tam olarak tamamlanamayan “Cihannüma” İbrahim Müteferrika tarafından da bazı eklemeler yapılarak 1732’de basılmıştır. Bu eser tarihi coğrafya araştırmaları açısından büyük önem arz etmektedir. Eserin ilk kısmı önsöz niteliğinde olup Kâtip Çelebi bu bölümde eseri yazma sebeplerinden bahsetmiştir. Bunu takiben içindekiler

---

⁶⁷ Mehmet Şeker, “Gelibolulu Mustafa Âli’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1983, s. 159.

⁶⁸ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 36.

⁶⁹ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 44-45.

⁷⁰ Osman Gümüşçü, “Kâtip Çelebi’den Günümüze Türkiye’de Coğrafyanın Tarihi Serüveni”, *TÜCAUM (Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi) VII Coğrafya Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara 18-19 Ekim 2012, s. 393.

bölümü bulunmaktadır. Bu kısımdan sonra da asıl metin başlamaktadır ve sayfalarda çeşitli süslemelere yer verilmiştir. Eserde çeşitli çizelge ve haritalar da kullanılmıştır. Kâtip Çelebi'nin birçok ülkeye yaptığı seyahatler eserin içeriğini oluşturmaktadır. Matematiksel coğrafya ve kartografya konularını da batıdaki yeni görüşler doğrultusunda işlemiştir. Eserde daha sonra memleketler ve şehir isimleri üzerinde durulmuştur. Coğrafya da harita kullanımının öneminden de bahseden Kâtip Çelebi yazılan coğrafya eserlerinin içine harita konulmasının gerektiğini vurgulamıştır. Kitabın ilerleyen sayfalarında yeryüzü, denizler, karalar ve yer küresi ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Daha sonra da bazı ülkeler hakkında ayrıntılı bilgiler işlenmiştir.⁷¹

Kâtip Çelebi'nin coğrafya alanında yazdığı bir diğer eseri de “Levami’u’n-Nur fî Zulûmat-ı Atlas Minor” dur. Bu eser Merkator’un eserinden tercüme edilmiştir. Kitap dört kütadan bahsetmektedir. Özellikle Avrupa kıtası ayrıntılı olarak işlenmiştir. Özellikle bu eserde hocası olan Şeyh Mehmed İhlâs Efendi'nin büyük yardımını görmüştür.⁷²

I. 6.12. Evliya Çelebi

Asıl adı “Derviş Mehmed Zıllî” dir. 25 Mart 1611’de İstanbul’da doğmuştur. Nerede ve hangi tarihte öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Revan Seferi’nden sonra IV. Murad’ın himayesine girmiştir. En ünlü eseri 10 ciltlik olan “Seyahatname”dir. Eser 41 yıllık bir seyahat sonucu alınan notlardan oluşmaktadır. Yazar bu eserini 1630 yılında yazmaya başlamış ve 1682’de tamamlamıştır. Evliya Çelebi, Anadolu, Rumeli, Transilvanya, Moldovya, Macaristan, Polonya, Avusturya, Almanya, Hollanda, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Güney Rusya, Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, İran, Suriye Irak, Mısır, Girit ve Hicaz’ı gezerek buraların etnografyası, folkloru, topografyası, coğrafi özellikleri ve geçmiş tarihleri ile ilgili çok değerli bilgiler vermiştir. Eser, bu memleketlerdeki örf ve adetleri, önemli şahsiyetleri,

---

⁷¹ Mesut Elibüyük, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, c.7, S:2, 2009, s. 95-102

⁷² Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 49.

tarihleri, lehçeleri kaynak alınarak oluşturulmuştur. Ayrıca masallara ve çeşitli rivayetlere de yer verildiği dikkat çekmektedir.⁷³

I. 6.13. Ebubekir Bin Behram Dımışkî

Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. XVII. Yüzyılın sonlarına doğru coğrafya ilmi ile uğraştığı bilinmektedir. Eseri “Nusretü’l-İslam ve’s-Surur Fî Tercüme-i Atlas Mayor” dur. Aslı Latince olan bu eser 1662’de Amsterdam’da yayımlanmıştır. 1668’de ise IV. Mehmed’e sunulmuştur. Bunun üzerine Fâzıl Ahmed Paşa tarafından görevlendirilen Ebubekir Efendi bu eserin tercüme işini üstlenmiştir. Ebubekir Efendi tercümesini 1685’te tamamlayarak bu eseri 9 ciltte toplamıştır. Kitabın adı bazı kütüphanelerde “Coğrafya-yı Kebir”, “Coğrafya-yı Umumî” ve “Tercüme-i Atlas Mayor” olarak geçmektedir. Yazar bu eseri tercüme ederken kendi görüş ve fikirlerini de ilave etmiştir. 1. Cilt genel coğrafya bilgileri içermektedir. Diğer ciltler ise Avrupa Devletlerinden, Amerika Kıtasından, Çin, Amerika ve adalarından bahsetmektedir. Bu eserin en önemli özelliği ilk defa Kopernik sisteminden bahsetmiş olmasıdır.

I. 6.14. Hasankaleli Şeyh İbrahim Hakkı

İbrahim Hakkı 18 Mayıs 1703’te Hasankale’de doğmuştur. İlk eğitimini babasından almış daha sonra ise İsmail Fakirullah onun şeyhi ve hocası olmuştur.⁷⁴ En önemli eserinin adı “Marifetname” dir. Yazar eserini Cihannüma’dan ilham alarak yazmıştır. Ansiklopedik mahiyette bir eser olup dini, tıbbi, astronomik ve coğrafi bilgiler içermektedir. Coğrafi bilgiler Cihannüma’daki ile aynıdır.⁷⁵

I. 6.15. Kayserili Petros Baronyan

I. Mahmud zamanında sadrazam Ali Paşa adına “Fennüma-yı Câm ü cem Ez-Fenn-i Coğrafya” adlı eseri tercüme etmiştir. Bu eserin en önemli özelliği daha önce

⁷³ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 50-52.

⁷⁴ Esin Kahya, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 40, S: 1 Ankara 1999, s. 373-374.

⁷⁵ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 59.

Türkçeye geçmemiş olan matematik ve fiziki coğrafya bilgilerinin eserde işlenmiş olmasıdır. Ayrıca düzlem küre ve rüzgârgülü de resmedilmiştir.⁷⁶

I. 6.16. Osman Bin Abdülmennan

Almancadan Türkçeye çevirdiği “Coğrafya Risalesi Tercümesi” adlı eserini 1751’de yazmıştır. Bir fiziki coğrafya kitabıdır. Astronomik ve kozmoğrafik bilgilerin yanı sıra bazı memleketleri de kısa kısa ele almıştır.⁷⁷

I. 6.17. Mahmud Raif Efendi

Yenileşme döneminin ilk coğrafya eserini yazmıştır. İlk olarak Fransızca yazılan bu eser daha sonra Yakovaki “İcaletü’l-Coğrafya” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. 1804 yılında “Darü’t-Tabaâtü’l-Âmire” de basılmış 24 haritayı içeren “Cedid Atlas Tercümesi” eklenmiştir.⁷⁸

---

⁷⁶ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 60.

⁷⁷ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 60.

⁷⁸ Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 61.

I. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ

(1839-1876)

I. 1. Dönemin Eğitim Anlayışı

Tanzimat Fermanı, devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde gerçek anlamda modernleşmenin başlangıcıdır.⁷⁹ Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı'da demokratikleşme ve sivilleşme dönemi de başlamıştır.⁸⁰ Ayrıca bu fermanla birlikte padişahın yetkileri kısmen de olsa kısıtlanmıştır.⁸¹

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili bir madde olmamasına karşın bu ferman eğitimde modernleşmenin başlamasını sağlamıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra anlaşılmıştır ki yapılan ıslahatlar eğitim temelli olmalı ve değişim eğitimle başlamalıydı. Bu da ancak Tanzimat'ın ilanından altı yıl sonra gerçekleşmiştir.⁸²

Yahya Akyüz'e göre Tanzimat Döneminde eğitimde yenileşmeye gidilmesinin başlıca üç nedeni vardır: birincisi, Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre halkı eğitmek devlet ve hükümetin en önemli görevlerinden biridir. İkincisi, Avrupa kamuoyunu kazanmak için, üçüncüsü ise, Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskılar nedeniyle eğitim alanında reformlar yapılmıştır.⁸³

---

⁷⁹ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", *Bellten*, c. 28, S: 112, Ekim 1964, s. 603.

⁸⁰ Ümmü Gülsüm Arslan, *Osmanlı Yenileşme Hareketleri Döneminde Çocuk Eğitimi*, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017, s. 42.

⁸¹ Serhat Yetimova, *Tanzimat Döneminde Osmanlılarda Halk Eğitimi Çalışmaları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 18.

⁸² Ayşe Peyman Yaman, *Osmanlı'da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul 2010, s. 82.

⁸³ Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, c. 1, S: 2, 2011, s. 12.

Tanzimat döneminde eğitim kurumlarının iyileştirilmesi adeta devletin kurtuluşu olarak görülmüş ve eğitim bir bilim olarak görülmeye başlamıştır. Derslerde yeni araç-gereç kullanımına ve yeni öğretim yöntemlerine başvurulmuştur. Medrese dışındaki eğitimde ilk, orta ve yüksek olarak bir derecelendirme yapılmıştır. Eğitimdeki bu iyileştirme mantıklı bir sıra izlememiş ilköğretime önem verilmeden orta ve yüksek öğretim düzeltilmeye çalışılmıştır. Medreselerde düzeltme yapılmamış ancak bazı meslek medreseleri açılmıştır. Osmanlı toplumunun Avrupa'daki gelişmeleri takip etmesinde Osmanlı elçilerinin ve öğrenim gören aydınların büyük katkıları olmuştur. Çeşitli din, dil ve ırklardan oluşan insanları bir araya getirmek için "Osmanlılık" fikri ortaya çıkmış ve bu fikri gerçekleştirmek için de eğitimden destek alınmıştır. Gayrimüslimler kendilerine verilen hakları kullanarak okullarını geliştirmişler ve memleketin hemen her yerinde okul açmaya başlamışlardır. Bu da ileride Osmanlı için tehlike arz etmiştir. Tanzimat fikrinin iyice yerleşmesi için aydın ve memur kesim önemli görülmüş, bu nedenle de sivil mekteplere ve memur yetiştirmeye önem verilmiştir. Medrese dışındaki okullarda Osmanlıca öğretim dili olarak kullanılmıştır. Mesleki ve teknik eğitimin temelleri atılarak ilk kez öğretmen yetiştiren okullar açılmaya başlanmıştır.⁸⁴

I.2. Eğitimin Gelişmesini Sağlayan Devlet Adamları

Abdülmecit; 1823-1861 yılları arasında tahtta kalan Abdülmecit eğitime büyük önem vermiştir. 1845'te eğitimle ilgili olarak okuduğu fermanında, cehaletimle eğitimle giderileceğini söylemiş ve okulların ülkenin her yerine açılması gerektiğini belirtmiştir.**Reşit Paşa;** 1850-1858 yılları arasında sadrazamlık yapan Reşit Paşa Tanzimat Fermanı'nın ilanında büyük rol oynamış ve batılı devletlerin ileride olmasının sebebinin eğitim olduğunu söylemiştir. **Sadık Rifat Paşa;** 1807-1857 yılları arasında Viyana'da elçilik yapmıştır. Osmanlı devlet adamı ve aydınların Avrupa eğitimini tanımasını sağlamıştır.**Ali Paşa;** 1851-1871 yılları arasında Abdülmecit ve Abdülaziz dönemlerinde sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Eğitimle ilgili bazı yasal düzenlemeler yapmış ve bazı eğitim kurumlarının açılmasında önderlik yapmıştır. **Ahmet Cevdet Paşa;** (1822-

---

⁸⁴ Yaman, *Osmanlı'de Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, s. 79-81.

1895) Mecelle isimli hukuk kitabının çevrilmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca bazı ders kitapları ve Osmanlı dil bilgisini de yazmıştır. **Ahmet Kemal Paşa;** (1808-1888) 1848’de rüştiyelere öğretmen yetiştirmek üzere açılan Darülmuallimin-i Rüşdi’ nin açılmasına katkı sağlayan en önemli kişilerdendir. Derslerde kullanılacak yeni araç-gereçleri rüştiyelere getirmiştir.⁸⁵

I.3. Eğitim Kurumları

I.3.1. Sıbyan Mektepleri

İlköğretim seviyesinde bir mektep olan Sıbyan Mekteplerin Osmanlı’nın hemen hemen kuruluşundan itibaren birçok köy ve mahallede mevcuttur. Tanzimat döneminde ilköğretim seviyesindeki okullarda pek fazla yenilik yapılmamış daha çok orta ve yüksek öğretim kurumlarına ağırlık verilmiştir. İlk defa II. Mahmut döneminde “Talim-i Sıbyan” adlı fermanla ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. 1838’de hazırlanan bir layiha ile de ilköğretim sistemi tekrar bir düzene sokulmak istense de başarılı olunamamıştır.⁸⁶

Sıbyan mekteplerinde eğitim veren hocalar genellikle medrese mezunu kişilerden oluşmaktaydı. II. Mahmut döneminden itibaren bu hocalar özel bir eğitime tabi tutulmaya başlandı. 1868’de açılan Darü’l muallimin-i Sıbyân bu okullara öğretmen yetiştirmek üzere açılmış ve bu okullardan mezun olanların da sıyan mekteplerine hoca olunabileceği belirtilmiştir⁸⁷

Tanzimat Dönemi’nde ilköğretim üzerine yayınlanan talimatnamede (1847 Talimatı) Sıbyan mekteplerinde eğitim veren hocalara çocukların öğretim ve eğitimlerini nasıl yapacaklarına dair bilgiler mevcuttur.⁸⁸ Bu talimatnamede öğretimin dört yıl olup rüştiyelere temel teşkil edeceği bildirilmiştir. Bu talimatname dersin işlenişini, kullanılacak araç gereçlerin teminini, o kadar ayrıntılı bir şekilde

---

⁸⁵Elçi, *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*, s.15.

⁸⁶ Mehmet Kına, *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006, s.36-37.

⁸⁷Koç, *Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Modernleşmesi*, s. 7.

⁸⁸ Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *OTAM*, S: 5 1994, s.2.

belirtmiştir ki o sebeple hocalara tam bir rehber niteliğindedir. Talimatnamede ayrıca Türkçeye önem verilerek eğitimin millileştirilmesi üstünde durulmuştur. Bu talimatnamenin uygulanması için ilk önce pilot bölge olarak İstanbul seçilmiştir.⁸⁹

1864'te Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime adlı bir komisyon kurulmuş ve dört yıl sonra da bir nizamname hazırlanmıştır. Bu nizamname ile Coğrafya dersi müfredata eklenmiş fakat uygulanamamıştır.⁹⁰ Sıbyan mekteplerinin belli bir düzene sokulması ise 1869 "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile gerçekleşmiştir.⁹¹ Bu nizamnamede sıbyan mekteplerinin programı şöyle belirtilmiştir: Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ahlak, İlmihal, Yazı, Muhtasar Tarih-i Osmani, Muhtasar Fenn-i Hesap, Muhtasar Coğrafya, Ma'lumat-ı Nâfia dersleri işlenecektir.⁹² Okula alınacak öğrenciler kızlarda 6-10, erkeklerde ise 7-11 yaşları arasında olmalıydı. Bu yıllarda öğrenciler harita gibi araç-gereçlerle tanışmıştır.⁹³

1891'de üç yıllık eğitim veren taşradaki ibtidâilerde dördüncü sınıfta ders programında yer alan coğrafya dersi haftada iki gün okutulmaktaydı.⁹⁴ Aynı yıl dört yıllık eğitim veren ibtidâilerde ise bu ders bulunmamaktaydı. Bu mekteplerde Birinci Meşrutiyete kadar pek değişiklik olmamış, meşrutiyet döneminde ilköğretime daha fazla önem verilse de yine de Avrupa düzeyine gelinememiştir. Abdülhamid devrinde de yapılacak düzenlemeler kâğıt üzerinde kalmıştır.⁹⁵

---

⁸⁹Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s. 21.

⁹⁰ Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, s. 30.

⁹¹Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s. 22.

⁹² Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Matbaa-i Amire, 1338, s. 470-471.

⁹³Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, s. 30.

⁹⁴ BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) MF.MKT. (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi) 164/140, 1310.

⁹⁵ Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, s. 30-32.

I.3.2.Rüştiye Mektepleri

Rüştiye mektepleri, ilkokul seviyesindeki sıbyan mekteplerinin üstünde ve lise seviyesindeki İdadîlerin altında ara bir eğitim seviyesi olan orta okul düzeyinde yüksek okullara öğrenci hazırlayan bir mekteptir.⁹⁶

II. Mahmud devrinde bu okulların ıslahı ele alınmış ve sıbyan mekteplerinin üstünde olan “Sınıf-ı Sani” mekteplerinin açılmasına karar verilmiştir. Ancak daha sonra padişah bu okulların adını “Rüştiye” olarak değiştirmiş ve bu okulların idaresi için Mekâtib-i Rüştiye Nezareti kurulmuştur.⁹⁷ Açılan ilk rüştiyeler “Mekteb-i Maârif-i Âdliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye”dir. Bu okullar sivil memur yetiştirmek amacıyla kurulmuştur.⁹⁸

1845’te “Mecis-i Maarif-i Muvakkat”ın aldığı bir kararla rüştiyelerin ortaokul seviyesinde olması kararlaştırılmış ve böylece bu okulların statüsü belirlenmiştir. Bu tarihten sonra da sayıları hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Bu okulların sayılarının yanısıra ders saatleri de artırılmış, coğrafya ve riyaziye derslerini okutan hocalara maarif bütçesinden ek tahsisat yapılmıştır.(1877)⁹⁹ Bu okullar 1869 Nizamnamesi ile de tam bir düzene kavuşmuştur. Bu nizamnameye göre; Müslümanlar ve gayrimüslimler için ayrı ayrı rüştiye açılmasına karar verilmiş ve bu okulların masraflarının vilayet maarif sandığına karşılanması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰ 1873’te, Kolağası Şevket Bey tarafından Mekteb-i Rüştiye için hazırlanan atlas ve coğrafya risalesinin ücreti¹⁰¹ve yine aynı yıllarda rüştiyelerde okutulmak için kısaltılarak hazırlanan coğrafya risalesini satın almak için de gerekli olan para maarif bütçesinden karşılanmıştır.¹⁰² Bu eser daha sonraki yıllarda da (1876) Rüştiye mektepleri için basılmıştır.¹⁰³

⁹⁶Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s. 27.

⁹⁷ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 91.

⁹⁸ Özlem Gümüşer, 1869’dan 1913’e Kadar Rüştiye Mekteplerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarının Şekil ve İçerik Açısından İncelenmesi, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 16.

⁹⁹ BOA. MF.MKT. 48/97, 1294.

¹⁰⁰Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s. 27-28.

¹⁰¹ BOA. A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı) 472/42, 1290.

¹⁰² BOA. MF.MKT. 16/142, 1290.

¹⁰³ BOA. MF.MKT. 36/58, 1293.

Yine 1869 nizamnamesine göre bir yerde rüştiye mektebi açmak için¹⁰⁴ oranın hanesinin en az 500 olması gerekiyordu. Her rüştiyede öğrenci sayısına göre bir ya da iki öğretmenle birlikte gözetmen de görev yapacak ve bir de hademe tayin olunacaktır. Rüştiyelerde öğretim süresi dört yıl olacak, bu okulu bitirenler ise idadîye kabul edilecektir.¹⁰⁵

Rüştiyelerin sayısının fazla olması sebebiyle uyguladıkları ders programları da farklılık gösteriyordu. 1846 Talimatnamesinde bu okulların programına baktığımızda Kur'an-ı Kerim, Akaid, Arapça, Hesap ve Yazı dersleri bulunuyordu. Coğrafya, Hendese, Farsça gibi dersler ise 1848'de ders programına dâhil edilmiştir. 1847-1848 yıllarında coğrafya derslerinde kullanılacak harita, küre gibi araçların kullanımı arttırılmaya çalışılsa da pek başarılı olunamamıştır.¹⁰⁶ 1872'de Ayvacık'ta kurulan rüştiye mektebi sıbyan mektebine dönüştürülmüş,¹⁰⁷ ve aynı yıl Fatih rüştiyesinde Şevket Bey'in yazdığı "Muhtasar Coğrafya Risalesi" bu okullarda okutulmuştur. 1873'te ise Kolağası Şevket Bey tarafından yazılarak ve taşra rüştiyelerinde ders kitabı olarak okutulan "Muhtasar Coğrafya" adlı kitap ve haritalar öğrencilere geliş fiyatından verilmiştir.¹⁰⁸

1883-1884 yıllarında Şam Rüştiyesi'nin ders programında birinci sınıfta coğrafya dersi verilmiş, ikinci sınıfta Avrupa Coğrafyası ders olarak okutulmuş, üç ve dördüncü sınıfta ise yine coğrafya dersleri işlenmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde rüştiyelerin çok fazla olması sebebiyle bu okulların kitap, araç-gereç ihtiyacı da bir hayli fazla olmuştur. 1851'de rüştiye mektebi için gerekli

---

¹⁰⁴ Ercan Uyanık, "Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştiyeler", *Tarih Dergisi*, S:49, İstanbul 2010, s. 105.

¹⁰⁵ Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 473-474.

¹⁰⁶ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 33.

¹⁰⁷ BOA. MF. MKT. 1/57, 1289.

¹⁰⁸ BOA. MF. MKT. 12/119, 1290.

¹⁰⁹ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 33.

olan haritaların Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Bey tarafından Avrupa'dan temin edilmesi istenmiştir.¹¹⁰

5 Aralık 1873'te Tercan Rüştüyesi'nde öğrencilere coğrafya dersinin okutulmadığı anlaşılmış ve bunun sebebi sorulmuştur.¹¹¹1874'te Tosya kazasında bulunan rüştüye mektebi için gönderilen coğrafya risalesi ve atlas okula ulaştığı fakat eksik olduğu belirtilmiştir.¹¹²18 Kasım 1874'te Kerameddin Mekteb-i Rüştüye öğrencileri için istenen Mebaid-i Coğrafya kitabı bulunmadığından dolayı onun yerine Muhtasar Coğrafya Risalesi gönderilmiştir.¹¹³

a) Kız Rüştüyeleri: 1858 yılına kadar açılan okullar erkek çocukları içindi. Kız çocukları sıbyan mekteplerinde erkeklerle beraber okur, sadece Kur'an öğrenir, namaz surelerini ezberlerlerdi.¹¹⁴ Ancak daha sonra kızlar için özel kız rüştüyeleri açılmıştır. İlk kız rüştüyesi 6 Ocak 1859'da "Cevri Kalfa İnas Rüştüyesi" (İstanbul)'dir.¹¹⁵ Ayrıca 1870'de açılan ve bir kız öğretmen okulu olan Darümuallimat ile de kızların eğitime önemli ölçüde katılması sağlanmıştır.¹¹⁶Kız rüştüyelerinde gösterilen coğrafya eğitime bakacak olursak dört sene eğitim veren bu okullarda ilk üç sene coğrafya dersi bulunmakla birlikte son sınıfta bu ders yoktur. 1892 yılındaki programda kız rüştüyelerinde son üç sınıfta haftada ikişer saat coğrafya dersi okutulmaktaydı.¹¹⁷

b) Askeri Rüştüyeler: Askeri rüştüyeler 1891'e kadar dört yıllık eğitim vermekteydi. 1992'den itibaren ise üç yıllık eğitim vermeye başlamıştır.¹¹⁸Askeri rüştüyeler II. Meşrutiyet dönemine kadar yurdun hemen hemen her yerinde açılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde beş yıllık eğitim veren bu okullarda ilk sınıfta coğrafya

¹¹⁰ BOA. A.AMD. (Bab-ı Asafî Amedi Kalemî) 32/78, 1267.

¹¹¹ BOA. MF. MKT. 15/37, 1290.

¹¹² BOA. MF. MKT. 23/65, 1291.

¹¹³ BOA. MF. MKT. 21/23, 1291.

¹¹⁴ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 457.

¹¹⁵ Erol Çiydem, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim İslahatı Bağlamında) (1839-1876)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Şubat 2017, s. 344.

¹¹⁶ Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler" s. 16.

¹¹⁷ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 33.

¹¹⁸ Yaman, *Osmanlı'da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, s. 100.

dersi bulunmamaktaydı. İkinci sınıfta “Muhtasar Coğrafya-yı Umûmî”, üç ve dördüncü sınıfta “Coğrafya-yı Umûmî” dersleri okutuluyordu. Beşinci sınıfta ise coğrafya ders olarak okutulmamıştır.¹¹⁹

c) Mülkiye Rüştîyeleri: 1876 ders programına göre mülkiye rüştîyelerinden olan erkek rüştîyelerinde ikinci ve dördüncü sınıflarda “Coğrafya”, üçüncü sınıfta ise “Coğrafya-yı Tabî’iyye” dersleri bulunmaktaydı. Kızlara eğitim veren mülkiye rüştîyelerinde ise üçüncü ve dördüncü sınıfta coğrafya ders olarak okutulmaktaydı.¹²⁰

I.3.3. İdadîler

“İdadî” kelimesi Arapça “dade” kökünden türemiş olup hazırlanma yeri demektir. Bu sebeple 1869’dan önceki okulların hazırlık sınıflarına idadî denmiştir.¹²¹ Bu okulların ortaöğretim statüsü kazanması ise 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Bu nizamnamenin otuz üçüncü maddesinde rüştîye mekteplerini bitirmiş olan Müslüman ve gayrimüslim çocukların bu okullarda eğitim görebilecekleri söylenmektedir. Otuz dördüncü maddede ise bu mekteplerin hanesi binin üstünde olan yerlerde açılacağı belirtilmiştir.¹²² Bu nizamnameye göre idadîlerde okutulacak olan dersler şöyledir: Türkçe Kitabet ve İnşâ, Mebâdi-i İlm-i Servet, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i Servet-i Milel, Coğrafya, Tarih-i Umûmî, İlm-i Mevâlid, Cebir, Hesap ve defter tutma, Hendese ve İlm-i Mesâha, Hikmet-i Tabiye, Kimya ve Resim.¹²³

Bu okullar dört yıllık rüştîyelerin üstüne üç yıl ilave olacak şekilde açılmıştır. Rüştîyelerle beraber eğitim süresinin yedi yıl olması düşünülmüş ve ilk idadîlerin açılmasıyla da bu sistem uygulanmaya başlamıştır.(1873 Mülki İdadîlerin

¹¹⁹ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 409-410.

¹²⁰ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 35.

¹²¹ İsa Yanar, “*Tanzimat Döneminde Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çalışmaları*”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Malatya Şubat 1996, s. 80.

¹²² Çiydem, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*, s. 219.

¹²³ Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 478.

açılmasıyla)¹²⁴ Yaşanan öğretmen eksikliği ve sorunlar yüzünden bu okulların açılışı 1873'e kalmıştır. Bu tarihten sonra açılan okullarda ise okutulan dersler şöyledir: (Kavâid-i Osmâniye, Arabî, Fârisî, Kırâat ve Kitâbet-i Türkî, Tarih-i Umûmiye-i Osmânî, Mükemmel Hendese, Müsellesat)¹²⁵, Resim ve Tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce.¹²⁶

13 Mayıs 1892'de Maarif Nazırlığı tarafından oluşturulan komisyonda yedi yıllık eğitim veren idadîlerde (rüştîye ile birlikte) haftalık coğrafya dersi dağıtımı şu şekildedir: ilk sınıfta haftada iki saat, ikinci sınıfta haftada bir saat "Coğrafya", üçüncü sınıfta haftada iki saat "Coğrafya-yı Osmanî", dördüncü, beş ve altıncı sınıfta haftada ikişer saat "Coğrafya-yı Umûmi" dersi okutulmaktaydı.¹²⁷

1844 yılına kadar askeri okullara öğrenci hazırlayacak ortaöğretim seviyesinde bir okul bulunmuyordu. Ancak 1845'te mektep kumandanı olan Emin Paşa'nın teklifi üzerine askeri okullarda eğitim alacak öğrenciler için bir hazırlık okulu açılması kararlaştırıldı. Yine aynı Meclis-i Maarif-i Muvakkat askeri okullar için bazı ıslah çalışmaları yapma kararı da aldı. Buna göre askeri okullardaki eğitim mesleki ağırlıklı olacaktı. Diğer derslerin öğretimi içinse on iki yerde Mekteb-i Funûn-ı İdadîye adında okullar açılacaktı. Bu okullarda Arapça, Farsça ve yazı dersleri öğrenenler sınavla Mekteb-i Harbiyeye alınacaktı.¹²⁸ Askeri idadîlerin eğitim süreleri sürekli değişiklik göstermiş olup 1891'de üç yıllık eğitim veren askeri idadîler 1897'de dört yıllık eğitime geçmiştir.¹²⁹ 1873 Devlet Salnamesi'nde ismi geçen başlıca idadîler ise: "Bağdat Mekteb-i İdadîsi, Dersaadet Mekteb-i İdadîsi, Bursa

¹²⁴ Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuretülaziz", *International Journal of Social Science(Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi)*, c. 6, S: 3, Mart 2013, s. 1334-1335.

¹²⁵ Bkz. Develioğlu, Türkçe Osmanlıca Ansiklopedik Lügat, Kavâid: Usuller, kurallar, kaideler (s. 571), Kırâat: Düzgün okuma (593), Kitâbet: Yazı yazma, bir maddeyi kaidelerine uygun şekilde kaleme alma (601), Tarih-i Umûmiye-i Osmânî: Genel Osmanlı Tarihi (s.1206), Müsellesat: Trigonometri (s.866).

¹²⁶ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 36.

¹²⁷ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 456.

¹²⁸ Cemil Öztürk, "İdadî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 21, Ankara 2000, s. 464.

¹²⁹ Yaman, *Osmanlı'da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, s.119.

Mekteb-i İdadîsi, Erzurum Mekteb-i İdadîsi, Edirne Mekteb-i İdadîsi, Manastır Mekteb-i İdadîsi, Şam-ı Şerif Mekteb-i İdadî”leridir.¹³⁰

Coğrafya dersinde kullanılacak araç gereç ve kitaplar idadilere ihtiyaç oranında ulaştırılmıştır. Mekteb-i Mülkiye coğrafya hocalarından Hasan Saadet Efendi tarafından hazırlanan harita defteri taşra idadî mekteplerine ihtiyaçları doğrultusunda gönderilmiştir.(1892)¹³¹

I.3.4. Sultaniler

“Sultani” kelimesi sultana ait, sultanla, hükümdarla ilgili anlamlarına gelmektedir.¹³²Müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasına ortak bir eğitim veren ve ortaöğretim düzeyinde olanSultaniler 1868’de açılmıştır.¹³³ Sultaniler dönemin en yüksek ortaöğretim kurumu olup¹³⁴ biri Türk diğeri Fransız olan iki müdürün idaresinde yönetilmekteydi.¹³⁵ İstanbul’da Fransız liseleri örnek alınarak açılan bu okulun öğretim dili Fransızca olup Fransa da bu okulun açılmasına yardımda bulunmuştur. Okulun eğitim süresi ilk önce on sene iken (beş ibtidai, beş kolej) daha sonra dokuz sınıfa indirilmiştir (üç ibtidâi, üç tali, üç âli).¹³⁶

Mekteb-i Sultani’nin açılmasından sonra bu okulların sayısının artırılması amacıyla Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile her vilayetin merkezinde olan şehir ve kasabalarda sultani mekteplerinin açılmasına karar verilmiştir. Sultanilerde verilecek olan eğitimin paralı olması ve idadî mezunlarının sultanilere kabul edilmesine de bu nizamname ile karar verilmiştir.¹³⁷ Bu okulun açılmasına ilk tepki Vatikan’dan

¹³⁰ Mehmet Ali Yılmaz, *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Haziran 2015, s. 22-23.

¹³¹ BOA. MF. MKT. 142/17, 1309.

¹³² İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2009, s. 1533.

¹³³ Elçi, *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*, s.17.

¹³⁴ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 32.

¹³⁵ Eyüp Cüçük, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Giriş Şartları İle Usüllerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamname ve Talimatnamelere Göre)*, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Temmuz 2015, s. 37.

¹³⁶ Mehmet Salih Erkek, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 39.

¹³⁷ Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*,s.479.

gelmiştir. Çünkü papa çeşitli milletlerden meydana gelen çocukların bir arada okumasının Katolik çocukların ahlakına etki edeceğini düşünüyordu. Diğer bir tepki ise Musevi cemaat tarafından gelen tepkidir.¹³⁸

Arşiv belgelerinde Mekteb-i Sultani'nin kuruluş amacı şöyle açıklanmıştır: öğrencilerin yarısının Müslüman yarısının da gayrimüslim halktan seçilerek ve sayının 600 ile sınırlı tutularak ücretlerin ailelerin maddi durumu ile orantılı alınması, bu öğrencilerin devletin farklı kademelerde istihdam edilmesi ve bu okullarda Türkçe eğitimin yanı sıra yabancı dil ve fen bilimlerinin de okutulmasına padişahın iradesiyle karar verilmiştir.¹³⁹

Sultaniyelerde okutulan dersler; Fransızca ağırlıklı olmak üzere Türkçe, Gerekçe, Ahlak, Latince, Umumi ve Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Matematik, Kozmografya, Mekanik, Fizik, Kimya, Ekonomi, Tabiat, Tarihi, Hukuk, Edebiyat Tarihi ve Resim dersleri olarak belirlenmiştir.¹⁴⁰

Okulun 1902 ders programına baktığımızda birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfta haftada bir saat, beş ve altıncı sınıfta ise haftada iki saat coğrafya dersi bulunmaktaydı.¹⁴¹

II. Meşrutiyet döneminde ise yatılı idadîlerin eğitim kalitesi yeterli bulunmadığından¹⁴² Fransız eğitim modeli örnek alınarak dönemin modern liseleri olan sultaniyeye çevrilmiştir.¹⁴³ Bu okullara ilk açılışta lise denilmiştir.¹⁴⁴ Bu kararlar birlikte ilk etapta 14 Ekim 1910'tarihinde on iki adet idadî sultaniye

---

¹³⁸ Yaman, *Osmanlı'da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, s. 219.

¹³⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, (Proje Yöneticisi: Uğur Ünal), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2014, s. 92.

¹⁴⁰ Nejdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.85.

¹⁴¹ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 320.

¹⁴² İbrahim Caner Türk, "Türkiye'de Orta Tahsil" Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ulus Devlet Türkiye'ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 52, Erzurum 2014, s. 354.

¹⁴³ İbrahim Hakkı Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya", *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: 1, S: 2, Nisan 1943, s. 134.

¹⁴⁴ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 321.

dönüştürülmüştür.¹⁴⁵Yine aynı yıl bu okullarda ilk üç sene haftada iki saat coğrafya dersi bulunmaktaydı.¹⁴⁶ İstanbul Mekteb-i Sultanisinin 1912 tarihli ders programında da ilk dört yıl haftada birer saat, son iki yıl ise haftada iki saat coğrafya dersi okutulmaktaydı.¹⁴⁷

1913 yılında yayınlanan Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi ile ders programı, ders geçme, sınavlar, cezalar, ödüller ve mezuniyet durumları belirlenmiştir.¹⁴⁸

1874'te Mekteb-i Sultani'de coğrafya muallimliği yapan Mösyö Sinova'nın Arap Adasının coğrafyasına dair hazırlamış olduğu Fransızca kitabının gerekli şartlara uyulduğu takdirde basımına izin verileceği beyan edilmiştir.¹⁴⁹1894 tarihli bir belgeye göre ise Mekteb-i Sultani'de okutulan beş coğrafya kitabının çok eski olması sebebiyle yeni kitaplar tespit edilmiş ve incelenmek üzere gönderilmiştir.¹⁵⁰

I.3.5. Darülfünun

Tanzimat'ın ilanından sonra 1846'da bir yüksek öğretim kurumu olan Darülfünun'un kurulması kararlaştırılmış ancak 1863'te açılabilmiştir.¹⁵¹ Binanın yapımı 1846'da mimar Gaspare Fosssati'ye verilmiş ancak binanın tamamlanması çok geç olmuştur. Keçecizade Fuad Paşa bina tam olarak tamamlanmadan inşası biten odalarda halka açık konferanslar verilmesini istemiş ve 13 Ocak 1863'te fizik, kimya konferansları verilmeye başlanmıştır. Buna daha sonra coğrafya, tarih ve tabii ilimler de eklenmiştir.¹⁵²

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Darülfünun konusuna 51 madde ile yer verilmiştir. Bu nizamnamede Darülfünun'un bir yüksek öğretim kademesi olacağına vurgu yapılmakla beraber okulun işleyiş ve düzeninden bahsedilmiştir.

---

¹⁴⁵ Fatih Demirel, "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultaniler" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 17, S: 2, Aralık 2012, s. 343.

¹⁴⁶ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 39.

¹⁴⁷ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 39.

¹⁴⁸ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 39.

¹⁴⁹ BOA. MF. MKT. 16/90, 1290.

¹⁵⁰ BOA. MF. MKT. 211/25, 1311.

¹⁵¹ Elçi, *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*, s.17.

¹⁵² Boztepe, *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, s. 40.

Teşkilat yapısına da ayrıntılı şekilde değinilmiştir. Buna göre okul felsefe-edebiyat, hukuk, doğa ve matematik bilimlerine ayrılmıştır. Ayrıca bu nizamnamede okulun yatılı olduğu belirtilmiş olup derslerin Türkçe yapılacağı konusu da yer almaktadır.¹⁵³

Ekim 1869'da öğrenci almaya başlayan okul daha sonra yaşanan bazı problemler sebebiyle kapanmıştır. 1873 yılı Maarif Nazırı Saffet Paşa Mekteb-i Sultani (Galatasaray Sultanisi¹⁵⁴) Müdürü olan Sava Paşa'dan yeni bir darülfünun kurmasını istemiştir. Yeni kurulan okulun adı Darülfünun-ı Sultani adıyla açılmış olup bu okulun hukuk, fen ve edebiyat fakülteleri bulunmaktaydı.¹⁵⁵ Darülfünun-ı Sultani'nin kapanmasının ardından yeni kurulacak olan darülfünun için padişaha bir tezkire sunulmuş ve bu tezkire 12 Ağustos 1900'de yürürlüğe girmiştir. Kurulan yeni okulun adı "Darülfünun-ı Şahane" olmuştur. Bu okul ile İstanbul Üniversitesi'nin temelleri atılmıştır.¹⁵⁶ Darülfünun'daki esas gelişme ise 1908 yılında olmuştur. Bu sene içinde okulun ismi "Darülfünun-ı Osmanî" olarak değişmiştir. Yeni darülfünun'un 1908 yılı edebiyat şubesi ders programına baktığımızda ise coğrafya dersinin birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta haftada iki kez okutulduğu görülmektedir.¹⁵⁷

Darülfünun da zaman zaman değişiklikler ve geliştirme çalışmaları yapılmış, coğrafya alanında kadrolar yenilenmiştir. I. Dünya savaşı döneminde eğitimde aksamalar meydana gelmiş bu dönemde coğrafya dersi altı ay kadar

---

¹⁵³ Cücük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Giriş Şartları İle Usüllerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamname ve Talimatnamelere Göre)*, s. 86-87.

¹⁵⁴ Bkz. Emel Engin, *Galatasaray Lisesi (1923-1950 Dönemi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Emstütüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 9-12; Galatasaray Sultanisi: Sultan Abdülaziz Avrupa'ya yaptığı seyahatleri sırasında Avrupa'nın eğitiminden etkilenmiş ve bu kapsamda okul açma girişimlerine başlamıştır. İlk olarak Beyoğlu'nda Galata Sarayı'nda okul açılması uygun görülmüş ve okula Mekteb-i Sultani adı verilmiştir. 1868'de açılan okulun ilk olarak 341 öğrencisi bulunmaktaydı. Okulda çoğu ders Fransızca verilmekle beraber bazı dersler de Türkçe veriliyordu. Okulun öğrencileri de hem gayrimüslim hem de Müslüman öğrencilerden oluşmaktaydı. 1874'te okulun bünyesinde Darülfünun-ı Sultani adıyla bir üniversite açılmış ve bu okul 1881'e kadar hizmet vermiştir. 1907'de çıkan yangında okul binası zarar görmüş ve yeni inşa edilen binaya geçilmiştir.

¹⁵⁵ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 45.

¹⁵⁶ Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. 10, S: 1, 2008, s. 1.

¹⁵⁷ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 360-361.

verilebilmiştir.¹⁵⁸ 1918-1923 arası milli mücadele döneminde de birçok sıkıntı yaşanmış olup yabancı hocalar okulu bırakarak ülkelerine dönmüşlerdir.¹⁵⁹

1933'te Darülfünun kapatılarak bugünkü "İstanbul Üniversitesi" açılmıştır. Bu yeni okula yeni bölümler de eklenmiştir.¹⁶⁰ Ayrıca bu dönemde yeni harflerin kabulü ile diğer alanlarda olduğu gibi coğrafyada da çok az kitap yeni alfabe ile çevrilmiştir. Bu konuda özellikle Faik Sabri Duran'ın çok emek harcadığını görmekteyiz. Bu dönemde ayrıca coğrafya alanında Ali Macit Arda, Selim Mansur ve Hamid Sadi Selen önemli çalışmalar yapmıştır. Yine İstanbul Üniversitesi bünyesinde yer alan Coğrafya Enstitüsünde İbrahim Hakkı Akyol, Besim Darkot, Ali Tanoğlu, Ahmet Ardel gibi çok önemli coğrafyacılar yetişmiştir.¹⁶¹

I.4. Öğretmen Yetiştirme

I.4.1. Darümuallimin ve Darümuallimat

Osmanlı Devleti'nde muallimlik adına ilk örgütlenmeler Tanzimat döneminde başlamış olup bu süreç Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyetle devam etmiştir.¹⁶² Tanzimat döneminde öğretmen yetiştirme adına açılan ilk okul "Darümuallimin-i Rüşdi" dir. Bu okul 16 Mart 1848'de açılmıştır.¹⁶³ Medreseler toplumun ihtiyacını karşılayamayınca Osmanlı Devleti batıya yönelmiş ve bu kapsamda askeri okullar başta olmak üzere ihtiyaca göre birçok okul açılmıştır. Darümuallimin de bu ihtiyaç üzerine açılan ve Osmanlı'nın adeta kapılarını batıya açan eğitim kurumlarından biridir.¹⁶⁴

---

¹⁵⁸ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 46.

¹⁵⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, 1993, s. 524.

¹⁶⁰ Ali İhsan Gencer-Ali Arslan, "İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. 6, S: 2, İstanbul 2005, s. 364.

¹⁶¹ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 47.

¹⁶² Yunus Pustu, "Nizamnamelerine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Muallim Örgütlenmeleri (1908-1919)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 34, S: 98, 2008, s.5.

¹⁶³ Cüçük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Giriş Şartları İle Usûllerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamnâme ve Talimatnâmelere Göre)*, s. 52.

¹⁶⁴ Hasan Ali Koçer, "Eğitim Reformları Açısından Öğretmen Yetiştirme Problemi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. 6, S: 1, 1973, s. 6.

Sonradan “Darümuallimin-i Rüşdi” denilen bu okulun açılışı Takvim-i Vekayi’de yayınlanmış hem rüştiyeler hem de diğer mektepler için öğretmen ihtiyacının bu okuldaki karşılanılacağı belirtilmiştir.¹⁶⁵ Bu okul Darümuallimin Nizamnamesi’ne göre toplamda üç yıl eğitim vermekte olup haftanın beş günü ders işleniyordu. Coğrafya dersi ise Hey’et (Sema ve Arz) dersi içinde veriliyordu.¹⁶⁶Rüştiyelere öğretmen ihtiyacını karşılamak için açılan “Darümuallimin-i Rüşdi”nin ardından 15 Kasım 1868’de ilköğretim kademesinin öğretmen ihtiyacını karşılamak için de “Darümuallimin-i Sıbyan” açılmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne göre bu okullarda düzenlemeler yapılmış ve öğretmen yetiştiren bu okullar yüksek okul statüsünde görülmüştür. Bu nizamnameye göre “Darümuallimin-i Kebir”in kurulmasına ve rüştiye, idadîye, sultaniye adında üç bölüme ayrılmasına karar verilmiştir. Bu üç bölüm de kendi arasında edebiyat ve fünun şubelerine ayrılmaktadır.¹⁶⁷ Okul 1871’de kapatılıp 1872’de tekrar açılmıştır. İkinci açılışından itibaren de taşradaki Darümuallimin-i Sıbyan’lara da öğretmen yetiştirme görevi verilmiştir.¹⁶⁸ Maarif Nazırı Saffet Paşa kaleme aldığı tezkirede Ahlak ve Coğrafya derslerinin hocalarının yetersiz olması sebebiyle Darümuallimin-i Sıbyan’ın açılışını gerekli göstermiştir.¹⁶⁹

1871 yılında Darümuallimin mezun olan Selim Sabit Efendi şهادetnamesinde Coğrafya ve Usul-i Hey’et derslerinin okutulduğunu belirtmiştir.¹⁷⁰ 1875’te taşra vilayetlerinden Bosna, Girit ve Konya’da birer tane Darümuallimin-i Sıbyan okulu açılmış olup bu okullarda Ulum-ı Diniye, Tecvid, Tarih, Hesap, Coğrafya, İmla, İnşa, Yazı ve Türkçe gibi dersler okutulmaktaydı.¹⁷¹

---

¹⁶⁵ Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, s. 27-28.

¹⁶⁶ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 41.

¹⁶⁷ Cücük, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Giriş Şartları İle Usüllerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamnâme ve Talimatnâmelere Göre)*, s. 55.

¹⁶⁸ Arslan, *Osmanlı Yenileşme Hareketleri Döneminde Çocuk Eğitimi*, s. 59.

¹⁶⁹ Çiydem, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*, s. 233.

¹⁷⁰ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 42.

¹⁷¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 147.

İstanbul Darülmualimin’de devrin sonlarına doğru şu dersler okutulmaktaydı: “İbtidai Şubesi: Kur’an-ı Kerim, Tecvid ve Fıkıh, Türkçe Kavaid ve İmla, Usul-i Tedris, Arabi Sarf ve Nahv, Kavaid-i Farisi, Fransızca, Hesap, İlm-i Eşya, Umumi ve Osmanlı Coğrafyası, Tarih-i İslam, Hüsn-ü Hat, Ziraat. Rüştiye Şubesi: Ulum-i Diniye, Kavaid ve İmla, Usul-i Tedris, Terbiye-i Ahlak-i Etfal, İnşa, Arabi ve Mantık, Faris, Hesap, Fransızca, Usul-i Defter, Cebir, Hendese, Hikmet, Mevalid, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü Hat, Resim, Ziraat. Âliye Şubesi: Edebiyat Kolu: Belagat-ı Arabi, Belagat-i Türkiye, Belagat-ı Farisi, Kitabet-i Resmiye, Tarih, Coğrafya, Kavanin. Fünun Kolu: Hesap-ı Ali, Cebir-i Adi, Usul-i Defter, Kimya, Tabakat, Kozmografya, Müsellasat, Hikmet-i Tabiiye, Hendese, Tersimat-ı Riyaziye, Hayvanat ve Nebatat, Ziraat. Müşterek Dersler: Akaid, Ahlak, Fransızca, İlm-i Servet ve Fenn-i Mali, İlm-i Ahval-i Nefs.”¹⁷²

Darümuallimat isekadın öğretmen yetiştirmek amacıyla 26 Nisan 1870’te Maarif Nazırı Saffet Paşa’nın nutku ile açılmıştır. Bu okul hem müslim hem de gayrimüslim okullara ayrı ayrı öğretmen yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Ancak gayrimüslim konusu maddi külfete ve zorluğa yol açacağından pek fazla ele alınamamıştır. 1877-1878 yıllarında üç yıl eğitim veren bu okulun ders programında ikinci ve üçüncü sınıfta coğrafya derslerinin okutulduğunu görmekteyiz.¹⁷³

Darümuallimat kız rüştiyeleri ve kız sıbyan mekteplerine kadın öğretmen yetiştirerek öğretmen açığındaki boşluğu büyük oranda doldurmuş ve ülke içinde kadınlardan da aydın bir kesim oluşmasına olanak sağlamıştır.¹⁷⁴

1915 yılında Darümuallimat bünyesinde İnas Darülfünunu açılmış olup ayrı bir binada eğitim vermekteydi. Bu okul 1920’de Darümuallimattan ayrılarak

¹⁷² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 149-150.

¹⁷³ Mustafa Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Darümuallimat), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı(1870-1924)”, *OTAM*, S: 26, Güz 2009, s. 225-227.

¹⁷⁴ Akyüz, , “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, s. 52.

öğrenimini ayrı olarak sürdürmüştür. Kadın Hukuku, Kozmografya, Fenn-i Malumat, Hıfzısıhha, El İşleri, Tarih, Ev İdaresi Pedagoji konularında dersler verilmekteydi.¹⁷⁵

I.5. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Ve Ticaret Mektepleri

Mekteb-i Mülkiye Osmanlı Devleti'nin kalifiye eleman ihtiyacını karşılama amacıyla 1859'da açılmıştır. Okul Maarif Nezareti'ne bağlı olmakla beraber öğrenim süresi iki yıldır.¹⁷⁶ Öğrenim süresi 30 Ekim 1867'de dört yıla çıkarılmış II. Abdülhamid döneminde yüksekokul statüsüne gelmiştir.¹⁷⁷ Bu okulun öğrencileri ilk açıldığı dönemde Babiali'deki yetenekli katiplerden ve medrese öğrencilerinden sınavla seçiliyordu.¹⁷⁸

28 Kasım 1858'de Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluş nizamnamesinde okulun kuruluş amacının kaymakamlık ve müdürlük gibi memuriyet kadrolarına yetkin memur yetiştirmek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu nizamnamede okulun öğrenim süresi, okutulacak olan dersler ve mezun olanların nasıl tayin olacağı gibi konulara da açıklık getirilmiştir.¹⁷⁹ Okulun 1900-1901 eğitim-öğretim yılının idadîye şubesinin ders programında coğrafya dersinin birinci ve ikinci sınıfta haftada ikişer saat "Coğrafya-yı Umumi" ismiyle verildiği görülmektedir. Üçüncü ve dördüncü sınıflarda ise "Coğrafya-ı Umrani" ismiyle haftada ikişer saat okutulmuştur.¹⁸⁰ 1908 yılı Mekteb-i Mülkiye ders programında birinci sınıfta "Coğrafya-yı İktisadi" dersi bulunmaktaydı.¹⁸¹

Mekteb-i Mülkiye de diğer okullarda olduğu gibi harita talebinde bulunmuştur. 1893 tarihli belgede "Coğrafya-yı Osmanî" dersinde okutulmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki belde ve kasabalar arasındaki mesafeyi gösteren harita talep

¹⁷⁵ Hamza Altın, "Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 1, S: 1, Haziran 2011, s. 21.

¹⁷⁶ Arslan, *Osmanlı Yenileşme Hareketleri Döneminde Çocuk Eğitimi*, s. 44.

¹⁷⁷ Yanar, "Tanzimat Döneminde Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çalışmaları", s. 110.

¹⁷⁸ Fatih Demirel, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 25, S: 2, 2012, s. 514.

¹⁷⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, (Proje Yöneticisi: Uğur Ünal), s. 65.

¹⁸⁰ Neslihan Sönmez, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018, s. 22.

¹⁸¹ Ergün, , *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 391.

edilmiştir.¹⁸² Ayrıca 1892’de Mekteb-i Mülkiye müdürü olan Abdurrahman Efendi’nin telif etmiş olduğu Coğrafya-yı Umumi eseri sebebiyle taltif edilmiştir.¹⁸³

“Ticaret Mektebi”nin açılması hususunda ise girişimlerde bulunulmuş ancak bu mektep 1894’te açılabilmiştir.¹⁸⁴ Okulun isimi Meşrutiyetin ilanından önce “Hamidiye Ticaret Mektebi Âlisi” olup 1910 yılından sonra “Ticaret Mektebi Âlisi” adını almıştır. Bu okul Avrupa Ticaret Okulları örnek alınarak açılmıştır.¹⁸⁵

Okulun 1893 yılı ders programına baktığımızda coğrafya dersinin haftada üç saat “Coğrafya-yı Umumi”, haftada bir saat olarak “Coğrafya-yı Osmanî” ve “Coğrafya-yı Ticari” olarak da haftada dört saat verildiği görülmektedir. 1884’te tekrar açılan okulun ders programında coğrafya dersinin “Coğrafya-yı Ticari ve Sınai” ve “Memalik-i Şahane’nin Coğrafya-yı Ticari ve Sınaisi” ismiyle okutulduğu görülmektedir. Yine aynı ders 1913 yılı ders programında “Coğrafya-yı Ticari ve İktisadi” olarak, 1916 yılı ders programında ise “Coğrafya-yı İktisadi” ismiyle okutulmuştur. Ayrıca Coğrafya dersinin Fransızca olarak okutulduğu da görülmektedir.¹⁸⁶

I.6. Askeri Yüksek Okullar

I.6.1. Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn

Okulun açılışı konusunda farklı birçok tarih bulunmakla beraber Fransız arşiv belgelerine göre gerçek tarih 29 Nisan 1775’tir.¹⁸⁷ Bu okulun temellerini “Hendesehane” oluşturmaktadır.¹⁸⁸ Bu okul Baron de Tott’un tavsiyeleri¹⁸⁹ ve

¹⁸² BOA. MF. MKT. 165/47, 1310.

¹⁸³ BOA. Y.PRK.BŞK. (Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı) 18/106, 1307.

¹⁸⁴ Ergün, , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 397.

¹⁸⁵ Muhammet Şahin-M. Ahmet Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, c. 9, S: 4, Güz 2011, s. 866.

¹⁸⁶ Ahmet Sait Özkul, “Ticaret Mektebinde Verilen Eğitim Üzerine Bir İnceleme:”Usûl-i Ticaret” Dönemi (1883-1916)”, *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S: 2, Ekim 2017, s. 16-22.

¹⁸⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhendishane-i-bahri-i-humayun>. (12.11.2019)

¹⁸⁸ Murat Gündüz, *XVIII. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde İslahat Hareketleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 125.

¹⁸⁹ Alaettin Avcı, *Türkiye’de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*, Gnkur Basımevi, Ankara 1963, s. 4.

Cezayirli Hasan Paşa'nın önerisi doğrultusunda açılmış olup¹⁹⁰ mektebe Fransa'dan uzman ve hocalar getirilmiş,¹⁹¹ fakat Rusya'nın yaptığı baskılar sebebiyle bu hocalar geri çekilmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine İsveç ve Londra'dan yeni hocalar getirilmiştir.¹⁹² Okulun kuruluş amaçları arasında gemi kaptanı ve harita yapacak kişileri yetiştirmek de vardı. Bu sebeple bu alanlarda kullanılacak aletler de bulunuyordu.¹⁹³

1786'dan sonra bazı değişiklikler yapılmıştır. 17 Eylül 1786'da belli sayıdaki öğrencilere dersleri başkalarına öğretmek amacıyla maaş verilmiştir.¹⁹⁴ Okula yurt dışından ders araç-gereçleri ve kitap temini yapılmış ve zengin bir kaynak oluşturulmuştur.¹⁹⁵

Fransa'dan gelen mühendis ve subaylar 1788 Osmanlı-Rusya savaşı sebebiyle ülkelerine dönmeye mecbur olmuşlardır.¹⁹⁶ Yurt dışından gelen bu hocaların ülkelerine dönmesiyle dersler yerli matematik hocaları olan Gelenbevi İsmail Efendi ve daha sonra Kasapbaşı İbrahim Efendi tarafından verilmeye başlanmıştır. Uzman hocaların olmaması sebebiyle doğan bu boşluk sebebiyle eğitim istenen düzeyde verilememiştir.¹⁹⁷ Okulda ilk önce okuma-yazma, Arapça, Farsça ve Fransızca öğretilir daha sonra ise denizcilikle ilgili bilgiler ve matematik dersleri verilirdi. Okulun öğrenim süresi üç yıl olmakla beraber bir ve ikinci sınıfta Arapça, Hesap, Hendese, Cebir, Resim gibi dersleri işlenir, üçüncü sınıfta ise uzmanlık alanlarına ayrılırlardı.¹⁹⁸

---

¹⁹⁰ Elçi, *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*, s.10.

¹⁹¹ Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s. 426.

¹⁹² Erkek, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, s. 20.

¹⁹³ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 49.

¹⁹⁴ Gündüz, *XVIII. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri*, s. 153.

¹⁹⁵ Yaman, *Osmanlı'da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, s. 50.

¹⁹⁶ Ahmet Serhat Bingül, *Türk Resim Sanatının Gelişmesinde 19. Yüzyıl Askeri Okul ve Askeri Ressamların Rollerini*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013, s. 72.

¹⁹⁷ Mustafa Kaçar, "Tersâne Hendeshânesi'nden Bahriye Mektebi'ne Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. 9, S: 1-2, 2007-2008, s. 72.

¹⁹⁸ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s. 102.

III. Selim eğitim-öğretime büyük önem vermiş ve okulda özellikle “Haritacılık” ve “Coğrafya” derslerinin verilmesi için hazırlıklar yapılmıştır.¹⁹⁹22 Eylül 1794 fermanıyla devlete ait olan haritaların çok zarar gördüğünü belirtmiş olan III. Selim, mevcut haritaların kopyalanarak çoğaltılmasını istemiş ve hasar gören haritaların tamir edilmesi için çalışmalar yapmıştır.²⁰⁰

Okulda okutulan kitaplardan bazıları tercüme eserlerdendir ve yapılan bu tercüme faaliyetleri devlet tarafından karşılığını bulmaktadır. Bu kapsamda 1858 tarihinde Mekteb-i Bahriye hocası olan Mehmed Enveri Efendi yapmış olduğu tercüme eser neticesinde dördüncü rütbeden nişan verilerek ödüllendirilmiştir.²⁰¹

1821’e kadar “Fenn-i İnşa” ve “Fenn-i Harita ve Coğrafya” adlı iki bölümle varlığını sürdüren okul Kasımpaşa’da çıkan yangında zarar görünce eğitime ara verilmiştir.²⁰²1910 yılında yaklaşık sekiz yıl eğitim veren okulun son dört yılı okula ait olan gemide geçmekteydi. Değişen ders programında ise okutulan dersler şu şekildeydi: Hesap, Cebir, Hendese, İngilizce, Coğrafya, Tarih ve Lisan-ı Osmanî.²⁰³

I.6.2. Mühendishane-i Berr-i Hümayûn

Osmanlı Devleti’nde Berri Hümayûn’un kuruluşundan önce ordunun subay ihtiyacı “Acemi Oğlanlar Mektebi”nden karşılanmaktaydı. Bu okul ayrıca sarayda çalışacak elemanları hazırladığı gibi Enderûn Mektebi’ne öğrenci de yetiştiriyordu. Daha sonra ise ordunun subay ihtiyacı “Kumbarahane” ve “Mühendishane” tarafından karşılanmaktaydı. Son olarak Berr-i Hümayûndan önce subay ihtiyacı “Topçu Okulu” tarafından karşılanmıştır.²⁰⁴

1795 yılında ise Osmanlı Devleti’nin ikinci mühendishanesi olan Mühendishane-i Berr-i Hümayûn Hasköy’de açılmıştır. İlk dönemlerde “Fünun-ı

¹⁹⁹ Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s. 9.

²⁰⁰ Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, s. 50.

²⁰¹ BOA. A.MKT.MHM. 139/60, 1275 ve A.MKT.MHM. 146/18, 1275.

²⁰² Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s. 9.

²⁰³ Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, s. 51.

²⁰⁴ Avcı, Türkiye’de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar), s. 9-10.

Harbiye Talimhanesi, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye ve Mühendishane-i Sultani” gibi isimleri de bulunmaktadır.²⁰⁵

Mühendishane-i Berr-i Hümayûn’un kuruluş amacı Hendese, Hesap ve Coğrafya fenlerinin yayılması ve Osmanlı Devleti’nin ihtiyacı olan savaş sanatını bilen öğrencilerin yetişmesi olarak belirlenmiştir.²⁰⁶ Öğretim süresi dört yıl olan bu okulda coğrafya dersi ikinci ve üçüncü sınıflarda ders olarak okutulmuştur.²⁰⁷ Ayrıca savaş sanatı ile ilgili gerekli olan eğitim verilmiş olup öğrenciler Salı ve Cuma günleri haricinde diğer günlerde okulda bulunuyorlardı. Pazartesi ve Perşembe günlerinde ise arazi üzerinde talim yapıyorlardı.²⁰⁸

Mühendishanenin başında “Nazır” adıyla büyük bir memur bulunurdu. Ancak asıl görev “Baş Hoca” denilen kişiye aitti. Mühendishanenin en meşhur baş hocalarından biri de “İshak “Efendi”dir. İshak Efendi mühendishanenin ıslah edilmesinde de büyük rol oynamıştır. Ayrıca mühendishanede hocalara ait odalar bulunmakla birlikte okulun bir kütüphanesi ve matbaası da bulunuyordu.²⁰⁹

Hüseyin Rıfkı Tamani bu okulda okutulmak üzere “al-Madhal fi’l Coğrafya” eserini hazırlamış ve bu eser ders kitabı olarak okutulmuştur.1806 eğitim yılında Gelenbevi Emin Efendi Haritacılık ve Coğrafya dersleri için tayin edilmiştir.²¹⁰

I.6.3.Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye

Okul II. Mahmud tarafından Asakir-i Mansure-i Muhammediye’ye subay yetiştirmek amacıyla kurulmuştur. “Mekteb-i Hassa, Mekteb-i Asakir-i Hassa-i Şahane, Mekteb-i Harbiyye-i Mansure” gibi isimlerle de bilinmektedir.²¹¹

²⁰⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhendishane-i-berr-i-humayun>. (19.11.2019)

²⁰⁶ Yoluk, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, s.108.

²⁰⁷ Koca, *Türk Denizciliğinde Coğrafya Eğitimi*, s. 152.

²⁰⁸ Yaman, *Osmanlı’da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, s. 55.

²⁰⁹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 329-330.

²¹⁰ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 51.

²¹¹ Gülşah Eser, “Türkiye’de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. 13, S: 2, 2012, s. 105-106.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra okulun yenilenen programında coğrafya dersi birinci sınıfta “Topografya ve Harita Tersimi”, ikinci sınıfta “Harita Tersimi” ve üçüncü sınıfta “Coğrafya-yı Askeri” isimleriyle ders olarak okutulmaktaydı.²¹²

I.6.4.Erkan-ı Harbiye

Bu okul ilk olarak 1849’da “Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane” içinde kurulmuş olup 6 Kasım 1909’da ayrılarak Yıldız Sarayı’nda açılmıştır. Öğretim süresi üç yıl olan bu okulda coğrafya dersi ikinci sınıfta “Topografya ve Harita” isimleriyle ders olarak okutulmuştur.²¹³

1.7. Ders Kitapları

Osmanlı Devleti’nde ilk basılan eserler mühendishanenin matbaasında mühendishane için gerekli olan şablon ve cetvel gibi metaryallerin hazırlanması hususunda yapılmıştır. Zamanla ilk ve orta dereceli okullar için ders kitabı basılmaya başlamış ve bu kitaplar cumhuriyet dönemine kadar ulaşmıştır.²¹⁴ Basılan kitaplardan birkaçı şöyledir: “Zübdetü’l Hakayık”(1872)²¹⁵, “Asarü’l Ezhar”(1875)²¹⁶, “Sarf-ı Osmani” ve “Medhal-i Coğrafya” (1875)²¹⁷, Yine aynı yıl Mekteb-i Rüştîyelerde ders kitabı olarak okutulan “Kavaid-i Osmaniye” ve “Medhal-i Coğrafya”²¹⁸ gibi.

22 Aralık 1873’te Edirne, Erzurum ve Konya vilayetleri ile Zabtiye Nezareti ve İzmit Mutasarrıflığı’na yeniden düzenlenmiş olan coğrafya risalelerinin ve atlaslarının gönderilmiş olduğu bildirilmiştir. Ayrıca ölçek haritalarının da imal edildikçe gönderileceği belirtilmiştir.²¹⁹

Eser yazarlar ve tercüme edenler çeşitli ödüllerle taltif edilmişlerdir. 1849’da “Coğrafya Risalesi” ni tercüme eden Bagos’a bir miktar bahşiş verilmesine karar

²¹² Ergün, , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 412.

²¹³ Ergün, , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 415.

²¹⁴ Erdal Aslan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları”, *Eğitim ve Bilim*, c. 35, S: 158, 2010, s. 217.

²¹⁵ BOA. MF. MKT. 5/62, 1289.

²¹⁶ BOA. İ.MMS. (İrade Mesail-i Mühimme) 51/2236, 1292.

²¹⁷ BOA. MF.MKT.29/38, 1292.

²¹⁸ BOA. MF.MKT.28/127, 1292.

²¹⁹ BOA. MF.MKT. 16/20, 1290.

verilmiştir.²²⁰ Ayrıca Coğrafya dersinin daha iyi öğrenilmesi için Avrupa'dan malzeme satın alınmıştır. (1851)²²¹ Kitap ve risaleler okullara ihtiyacı oranında gönderilmiştir.(1864)²²²1874'te Nuri Efendi tarafından yazılan coğrafya risalesinin basım dağıtımının yapılmasına ve masraflarının ise masarifi müteferrikadan karşılanmasına karar verilmiş²²³ ve Nuri efendi'ye yaptığı bu çalışmadan dolayı da saat hediye edilmiştir.²²⁴

I.8. Dönemin Coğrafyacıları Ve Eserleri

I.8.1. Selim Sabit Efendi Hayatı ve Eğitime Katkıları

Selim Sabit Efendi 1829 yılında Edirne'nin Vize kasabasında doğmuş olup babası oranın çiftçilerinden Ali Ağa'dır.²²⁵İlköğrenimini memleketinde tamamlamış ve daha sonra ortaöğrenim için İstanbul'a gelmiştir.²²⁶ Daha sonra ise Arapça öğrenerek icazetname almıştır.²²⁷ Dârülmuallimin'e 1851'de kaydolmuş ve Tevfik Efendi'den Farsça, Esseyid Osman Efendi'den cebir ve geometri, Yahya Tevfik Efendi'den Arapça ve tarih dersleri alarak 1854'te mezun olmuştur.²²⁸

1857'de Hoca Tahsin Efendi ile birlikte Türkçe öğretmek ve Darülfünun'a hoca yetiştirmek amacıyla Paris'e gönderildi.²²⁹ Burada Mekteb-i Osmanî ve bir Ermeni Okulu olan Muradyan Mektebi'nde Türkçe dersleri verdi. 1861'de Fransa'dan döndükten sonra 1862'de İstanbul'da vergi dairesinde memurluk görevinde bulundu.²³⁰ 1868'de Mekteb-i Sultânî ikinci müdürlüğüne getirildi. Fakat

²²⁰ BOA. A.AMD. (Bab-ı Asfi Amedi Kalemi), 8/20, 1265.

²²¹ BOA. A.MKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı) 38/76, 1267.

²²² BOA. TŞRBNM. 18/9, 1280.

²²³ BOA. MF.MKT. 20/173, 1291.

²²⁴ BOA. MF.MKT. 21/31, 1291.

²²⁵ Ramazan Buyrukçu, "Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-i Muallimîn'ine Pedagojik Bir Yaklaşım", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan 2002, c. 4, S: 12, s. 9.

²²⁶ Hasan Gökçe, *Mi'yârü'l-Kelâm*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 20.

²²⁷ Halil Özeçoğlu, *Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004, s. 18.

²²⁸ Fahri Temizyürek, *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999, s. 20-21.

²²⁹ Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmânî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, S: 5, İstanbul 1986, s. 96.

²³⁰ Adnan Ersoy Haktanır, *Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn Adlı Eserinin Öğretim Teknikleri Açısından İncelenmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Temmuz 2006, s. 16.

diğer müdürle anlaşamaması sebebiyle bu görevi bıraktı. Bu görevinden sonra Meclis-i Kebîr-i Maarif (Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu) üyeliği görevine başlamıştır. Aynı yıl Darülfünûn'da Türk Edebiyatı öğretmenliği de yapmıştır.²³¹

Bu görevlerin haricinde Mekâtib-i Rüştîye İdaresi Müdürlüğü ve Encümen-i Teftiş ve Muâyene Riyâseti (Basın Kontrol Komisyonu Başkanlığı) görevlerinde de bulunmuştur.²³² Daha sonra ise Darülmullimin'de psikoloji ve metodoloji dersleri de vermiştir.²³³

Rehnuma-yı Muallimin: Selim Sabit Efendi bu eserinde “Usul-i Cedid” adını verdiği yeni bir öğretim metodunu anlatmıştır. Bu eserde ders araç-gereçlerinin nasıl kullanılması gerektiğini açıklayarak öğretmenlerin yeni öğretim metotlarını nasıl kullanacağından bahsetmiştir.²³⁴ Ayrıca, bu eserde okutulacak olan derslerin süreleri de belirtilmiş, konularınaçık bir şekilde anlatılması istenmiştir.²³⁵ Bu eser öğretmenlere bir kılavuz niteliğinde olup “Öğretim Yöntemleri” konusunda yazılan ilk kitaplardandır.²³⁶

Bu eserde, Coğrafya dersinin öğretimi konusunda şu bilgiler verilmiştir: çocuğa ilk olarak yer küresi üzerinde dünyanın beş kıtadan oluştuğunun anlatılması gerektiğini belirtmiş ve daha sonra deniz, kara ve dağ gibi yeryüzü şekillerinin renklerle ve şekillerle anlatılmasını istemiştir. Harita üzerinde eğitim yapılarak ilk önce anlatılması ve daha sonra öğrenciye sorularak gösterilmesi istenmiştir. Yani dersin soru-cevap yöntemiyle işlenerek öğrencinin konuyu daha iyi anlaması

---

²³¹ Selçuk Dağdelen, *Selim Sabit Efendi'nin “Nahv-i Osmâni” Adlı Eserinin İncelenmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis Haziran 2013, s. 11.

²³² Gökçe, *Mi'yâru'l-Kelam*, s. 25.

²³³ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri”, *A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 9, S: 1, 2007, s. 206.

²³⁴ Nevzat Y. Aşıkoğlu, “Selim Sabit ve Rehnuma-i Muallimin Adlı Eserindeki Eğitim Görüşleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, c. 31, S: 34, Ekim-Kasım-Aralık 1995, s. 116.

²³⁵ Türk, *Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, s. 115.

²³⁶ Bahri Ata, “Selim Sabit Efendi'nin Okul Tarihi İnşası”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, c. 7, S: 2, Bahar 2009, s. 379.

sağlanmalıdır. Ayrıca eserde çocuğa harita çizim tekniğinin de öğretilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir.²³⁷

Muhtasar Coğrafya Risalesi: Selim Sabit Efendi'nin Coğrafya üzerine yazmış olduğu bu eser uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.²³⁸ Sıbyan mekteplerine mahsus olan bu eserde ada, yarım ada, körfez, liman, çöl, ova, dağ, çay, göl, havza... gibi kavramların tanımı yapılarak Avrupa vilayetleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca Avrupa kıtasındaki denizler, boğazlar, dağlar, yanardağlar, adalar, körfezler... vs. hakkında da bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise Asya, Afrika, Avustralya kıtalarına geçilmiş aynı şekilde başlıklara ayrılarak açıklamalar yapılmıştır. Eserin sonunda ise bu kıtaları gösteren haritalar bulunmaktadır.²³⁹

Eserleri: Miyâr-ül Kelam, Muhtasar Târîh-i Omânî, Nahv-ı Osmânî, İlm-i Hisap Risâlesi...²⁴⁰

I.8.2. Ahmet Rifat Efendi

İstanbul da doğmuş olup “Yağlıkçızade” lakabıyla tanınmaktadır. Maliye, Bahriye muhasebeciliği, İdare-i Bahriye reisliği, Selanik defterdarlığı gibi memuriyetlerde bulunmuştur. Ayrıca ressamlık yaptığı da bilinmektedir. 1895'te ise vefat etmiştir. En tanınmış eseri “Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye” eseridir. Bu eserde tarih boyunca kurulmuş olan devlet ve milletlerden bahsedilmiş ve bazı şehirlerin tarihi coğrafyaları hakkında alfabetik olarak bilgiler verilmiştir. Bu eser yedi cilt halinde İstanbul'da basılmıştır. Yazarın bundan başka şu eserleri bulunmaktadır: Nakdü't-tevarih, Tasvîr-i Ahlâk, Bergüzâr.²⁴¹

I.8.3. Ali Cevad

Ali Cevad İstanbul'da doğmuş olup doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Mekteb-i Harbiye'de aldığı eğitim sonucu Fransızca'yı iyi öğrenmiş özellikle

²³⁷ Buyrukçu, “Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-i Muallimîn'ine Pedagojik Bir Yaklaşım”, s. 18.

²³⁸ Temizyürek, *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedîd Hareketi İçerisindeki Yeri*, s. 46.

²³⁹ İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Selim Sabit Efendi “Muhtasar Coğrafya-yı Osmani”, Yer Numarası: 372.891 SEL Zilkade 1293 H/k.1/1, İstanbul.

²⁴⁰ Özeçoğlu, *Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri*, s. 18-28.

²⁴¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-rifat-efendi-yağlıkçızade> (27.11.2019).

coğrafya alanında çeşitli eser tercümelemi yapmıştır. “Fezleke-i Coğrafya-yı Umumi” ve “Bidayet-i Coğrafya” tercüme ettiği eserlerden bazılarıdır. Ayrıca Mekteb-i Harbiye’yi bitirdikten sonra askeri ve mülki okullarda coğrafya hocası yapmıştır. Eserlerinin çoğunda kendisini “Kolağası” ve “Coğrafyacı” olarak belirtmiştir. En önemli eserlerinden biri de “Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügati” dir. Bu eser ansiklopedik türde yazılmış olup dört cilttir. İlk üç cildinde Osmanlı Devleti’ndeki vilayet, sancak, kaza gibi idari birimleri, bazı şehir ve kasabaları önemli akarsu, göl, ada, deniz, körfez, dağ... gibi coğrafi unsurları alfabetik sıra ile kaleme almıştır. Bunun dışında bir de basılmış coğrafya ders kitapları bulunmaktadır. Bunlar; Bidayet-i Coğrafya, Mücmel Coğrafya-Resimli Mücmel Coğrafya, Fezleke-i Fenn-i Coğrafya, Fezleke-i Coğrafya-yı Umumi, Muhtasar Coğrafya-i Osmanî ve Hülasa-i Coğrafya-i Osmanî olmak üzere altı tanedir.²⁴²

---

²⁴² Mehmet Akif Ceylan, “Ali Cevad’ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, S: 61, 2018, s. 243-246.

II. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ (1876-1909)

II.1. Dönemin Eğitim Anlayışı

Tanzimat dönemine nazaran bu dönemde birçok okul açılmış olup eğitim öğretim faaliyetleri büyük ölçüde gelişme göstermiştir. Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan ıslahatlar ve faaliyetler İstanbul ile kısıtlı kalırken Abdülhamid döneminde bu faaliyetler daha çok ülke geneline yayılmış ve tüm ülkeyi kapsayacak şekilde uygulanmıştır. Ancak bu dönemde yapılan eğitim faaliyetlerinin asıl amacının devletin otoritesinin tüm ülkede kendisini hissettirme kaynaklı olduğunu görmekteyiz. Devlet bu amaçla vatandaşı kendisine bağlayarak zararlı fikirlerin yaygınlaşmasını da önlemeyi amaçlamıştır.²⁴³ Bu dönemdeki eğitimin daha çok ezber yaptırılarak ve hocaların dersleri kendi notlarını aynen yazdırarak işlediği ve derslerin sıkıcı geçtiği bazı hatıralarda ve kaynaklarda belirtilmiştir.²⁴⁴

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında gerçek anlamda laik ve modern bir eğitim yapılmışken daha sonraları dinin etkisi ders programlarına da yansımış ve pozitif bilimlerin yerini daha çok din dersi eğitimi almıştır. Yine bu dönemde ilköğretimin ilk basamağı olan Sıbyan Mektepleri gelişerek “Usul-i Cedid” yani yeni usulle eğitimin yapıldığı İbtidai Mektepleri’ne dönüştürülmüştür. Yine siyasal ve sosyal açıdan bir baskı dönemi olduğunu gösteren basın sansürü de bu dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca ilk olma özelliği gösteren “Maarif Salnameleri” de bu dönemde oluşturulmuştur. Bu mekteplerin yanı sıra asıl olarak zirve yapan

---

²⁴³Neslihan Oytun, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir’e Yansımaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002, s. 37.

²⁴⁴ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti’nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 3, Bahar 2009, s. 280.

mektepler İdadîler'dir.²⁴⁵ Bu dönemde açılan "Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi" de alanında ilk olma özelliği göstermektedir.²⁴⁶

II. Abdülhamid'in eğitim konusundaki ilk atılımı öğretmen yetiştirme konusunda olmuştur. Eğitimde modern okulların açılması için çalışmalar yapmış, ilkokulları köylere kadar götürerek ibtidaiye, rüştiye ve idadîlerin sayısını arttırmıştır. Ayrıca birçok sanat ve meslek okulu da açarak bu alanda devletin kalkınmasına büyük faydalar sağlamıştır. Yüksek öğretimde de büyük hamleler yapan II. Abdülhamid bu kapsamda başlıca şu okulları açmıştır: Ziraat ve Baytar Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Orman ve Madencilik Okulu, Polis Okulu...²⁴⁷ Ayrıca bu dönemde Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiştir.²⁴⁸

II. Abdülhamid'in her zaman vurguladığı ilke ister sivil olsun ister askeri alanda olsun her anlamda eğitimin modern anlamda yapılmasıdır.²⁴⁹ Gençliğinde ziraat alanına meraklı olması sebebiyle özellikle Ziraat Mektepleri'yle ilgilenmiş ve bu alanda çok sayıda okul açmıştır. Bu okulların açılması da modern tarımın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.²⁵⁰

II. 2. Eğitim Kurumları

II. Abdülhamid daha çok Tanzimat dönemindeki eğitim kurumlarını geliştirerek çoğaltmayı amaçlamış ve Rüştiyeler, İdadîler ve Sultanileri çoğaltarak bütün köy ve kasabalarda okul açmaya çalışmıştır. Bu kapsamda 1869 Nizamnamesi'ni uygulamaya çalışmış ve eğitimin her kesime yayılması için elinden

²⁴⁵ Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştiyeler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 27-28.

²⁴⁶ Şükrü Haluk Akalın, "II. Abdülhamid Döneminde Türk İşaret Dili", M. Özyetgin (Edt.), *Yıldız Saray Sohbetleri*, İstanbul 2017, s. 22.

²⁴⁷ Mehmet Bulut, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi'ye Yeniden Bir Bakış", M. Bulut, M. Enes Kala...vd. (Edt.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, İZÜ Yayınları, Ocak 2019 İstanbul, s. 257-258.

²⁴⁸ Aksoy-Arslantaş, Ana Hatlarıyla Selçukludan Cumhuriyete Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim", s. 481.

²⁴⁹ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönem Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S: 47, 2016, s. 382.

²⁵⁰ Özgür Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitime Bakış", *Turkish Studies* c. 7, S: 4, Sonbahar 2012, s. 3273.

geleni yapmıştır.²⁵¹ Bu dönemdeki eğitim kurumları; ilköğretim, ortaöğretim ve yüksek öğretim şeklinde sıralanmıştır. Bu okulların programları da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile düzenlenmiş ve şartları iyileştirilerek bazı kurallar konulmuştur.²⁵²

Bu dönemde daha önce de belirttiğimiz üzere alanında uzman olmayan kişiler derslere girmiştir. Bu da öğrencilerin dersi anlamamasına sebep olmuştur. 1898’de Rüştiye hocalığı yapan Hamza Efendi’nin “hesap ve coğrafya” derslerinden anlamaması sebebiyle öğrenciler bu derslerden mahrum kalmıştır.²⁵³

Bu dönemde de coğrafya çalışmaları yapılmış ve bu çalışmalar desteklenmiştir. 1893’te İngiltere Coğrafya Cemiyeti’nden Mister Necif isminde bir kişi, harita çizmek üzere Van’a gelmiş daha sonra ise çalışmalarına devam etmek üzere Erzurum’a geçmiştir.²⁵⁴ Ayrıca coğrafya alanında yapılan çalışmalara devlet tarafından memur dahi gönderilmiştir. 1895’teki Coğrafya Kongresi’ne (Londra) devlet tarafından belirlenen bir kişi gönderilmiştir.²⁵⁵

II.2.1.İlköğretim

II. Abdülhamid döneminde eğitim alanına en fazla gelişme ilköğretim ve ortaöğretim kademesinde olmuştur.²⁵⁶ Bu dönemde ilköğretimin zorunluluk halidevam etmiş, kız ve erkek çocuklarının eşit şekilde eğitim almaları için uygun ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Yine bu dönemde 1879’da Maarif Teşkilatı bünyesinde “Mekatib-i Sibyaniye Dairesi” kurulmuş ve 1881’de okulun adı “Mekatib-i İbtidaiye” olarak değiştirilmiştir. İsim değişikliğinin amacı ise yeni usulle eğitimin yapılmasıdır.²⁵⁷ Buradan da anlaşılıyor ki devlet ilköğretim meselesi

---

²⁵¹ Şerif Demir, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 13, 2015, s. 443.

²⁵² Büşra Karataşer, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 57, 2017,s. 428-429.

²⁵³ BOA. DH.MKT. 2165/84, 1316.

²⁵⁴ BOA. Y..PRK.ASK. (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat) 96/9, 1311.

²⁵⁵ BOA. ..MF.. 2/76, 1312.

²⁵⁶ Yaşar Baytal, “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, *OTAM*, S: 11, 2000, s. 23-32.

²⁵⁷ Oytun, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir’e Yansımaları*, s. 39.

üzerinde ciddi bir şekilde durmuş ve eğitimin temelini oluşturan bu kademeye iyileştirme ve geliştirme çalışmaları yapmıştır.

1891 yılı programına göre ibtidai mekteplerinin eğitim süresi köy okullarında dört, şehirdeki okullarda ise üç yıl olarak belirlenmiştir. Programla birlikte Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası son sınıflarda iki saat okutulurken daha sonra bu ders köy okullarından kaldırılmış ve bir süre sonra da bütün şehir ve kasabalardaki ilkokulların programından kaldırılmıştır.²⁵⁸ O dönem için tehlikeli olarak görülen bu derslerin yerine din dersinin saatleri artırılmış ancak Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte tekrar ders programlarına eklenmiştir.²⁵⁹ Bu kapsamda bazen okutulan ders kitapları zararlı görülerek toplatılmıştır. 1904 yılında Mardin'deki Protestan İbtidaiye mektebine zararlı kitaplar listesinde bulunan coğrafya kitapları toplatılmıştır.²⁶⁰

Diğer okullarda olduğu gibi ibtidai mekteplerinin de coğrafya dersinde kullandıkları harita ve küre gibi araç-gereç ihtiyaçları temin edilerek gönderilmiştir.²⁶¹

1892 yılı İstanbul ve kasabalardaki ibtidai mekteplerinin ders programında coğrafya dersinin “Muhtasar Coğrafya-yı Osmani” adıyla ikinci ve üçüncü sınıfta haftada iki saat okutulduğu görülmektedir.²⁶²

Genel olarak diyebiliriz ki Abdülhamid döneminde ilköğretim kademesi için yapılacaklar konusunda pek fazla ileri gidilememiş kararlar öğretmen azlığı ve halkın yeni eğitime bakışı gibi sebeplerle kağıt üzerinde kalmıştır. Ancak alınan bu kararlar II. Meşrutiyet dönemindeki eğitim hareketleri için örnek teşkil etmiştir.²⁶³

---

²⁵⁸ Oytun, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir'e Yansımaları*, s. 39.

²⁵⁹ Lütfi Budak-Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 3, 2014, s. 382.

²⁶⁰ BOA. MF. MKT. 796/47, 1322.

²⁶¹ BOA. MF. MKT. 1068/46, 1326.

²⁶² Erkek, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, s. 60.

²⁶³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 89.

10 Mayıs 1906'da Mekteb-i İbtidaiye İdaresi tarafından verilen kararda İbtidaiyelerde coğrafya dersinin okutulması kararlaştırılmıştır.²⁶⁴

II.2.2. Ortaöğretim

II.2.2.1. Rüştîyeler

II. Abdülhamid; eğitimin ortaöğretim kademesini oluşturan rüştîyeler için birçok okul binası yaptırmıştır. Tanzimat döneminde eğitime elverişli olmayan bazı boş ev ve konaklar okul binası olarak ayarlanmış bu sebeple de II. Abdülhamid rüştîye mektepleri için birçok yeni binalar inşa ettirmiştir.²⁶⁵ Bu dönemde 1879'da Mekatib-i Rüştîye Dairesi kurulmuş ve erkek rüştîyelerinin yanı sıra kız rüştîyeleri de açılmıştır.²⁶⁶

Abdülhamid döneminde rüştîyeler idadîlerle birleştirilerek eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir.²⁶⁷ Okulun bu dönemdeki ders programı sık sık değişikliğe uğramıştır. Yine bu dönemde Türkçe derslerinin saatleri arttırılmış ve ders kitapları zenginlere ücretli, fakirlere ise ücretsiz olarak dağıtılmıştır.²⁶⁸

İlk kız rüştîyesi 31 Ekim 1858'de (Cevri Usta Mektebi) açılmış olupokula ilk açıldığı yıllarda pek fazla rağbet olmamış fakat daha sonradan devlet gazetelere ilan vererek kız çocuklarının okula gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu okulun açılmasıyla birlikte öğretmen ihtiyacı da gündeme gelmiş ve bu sorun 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde ele alınarak "Darümuallimat"ların açılması kararlaştırılmıştır. II. Abdülhamid döneminde sayıları artan bu okullar tüm ülke geneline yayılmış ve programı geliştirilmiştir. Kız mekteplerinin ders programına baktığımızda ise genel ağırlığı dikiş-nakış gibi dersler oluşturmaktadır. 1873 yılı programında ise coğrafya dersi ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda okutulmaktadır.

²⁶⁴ BOA. MF. MKT. 926/76, 1324.

²⁶⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 96.

²⁶⁶ Sadettin Eğri, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüştîye Mektebi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, S: 26, 2014, s. 134.

²⁶⁷ Ömer Faruk Yelkenci, *Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Konuları*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 81.

²⁶⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 113.

Daha sonraki dönemlerde ise dördüncü, beşinci ve altıncı sınıflarda haftada iki saat okutulmuştur.²⁶⁹

II. Abdülhamid dönemi Rüştîye mektepleri ile ilgili birkaç belge örneğine göz atacak olursak; 1905'te Rüştîye mekteplerinin birinci yılında okutulan Abdurrahman Şeref Efendi tarafından hazırlanan "Coğrafya Dersleri" isimli kitabın basımına izin verilmiştir.²⁷⁰ 1895'te Taşra idadîye ve rüştîye mekteplerinin coğrafya dersinde kullanacakları haritaların masraflarının maarif bütçesi tarafından ödenmesine karar verilmiştir.²⁷¹

II.2.2.2. İdadîler

Statüsü bir türlü belirlenemeyen idadîler ilk önce hazırlık sınıfı durumundayken daha sonradan rüştîyelerle birleştirilerek bir orta öğretim kurumu halini almıştır.²⁷² II. Abdülhamid döneminde idadîlere büyük önem verilmiş hatta bu dönemde okuldan mezun olan öğrencilere saat gibi çeşitli ödüller verilmiştir.²⁷³

Okulun resim ve planları Fransa'dan getirilmiş yani mimari olarak Fransız eğitim kurumları örnek alınarak inşa edilmiştir. 28 Mart 1888'de toplanan bir komisyonda idadîlerin eğitim süresi üç yıldan dört yıla çıkarılmıştır. Taşrada kurulan idadîler sonradan beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrımın sebebi ise maddi imkansızlıklardır. Maarif geliri az olan bölgelerde beş yıllık idadîler açılmıştır. II. Abdülhamid döneminde yedi yıllık idadîlerin ders programında coğrafya dersinin son sınıf hariç altı yıl boyunca haftada iki saat okutulduğu görülmektedir. Coğrafya dersi beş yıllık idadîlerde ise her sene haftada iki saat ders olarak okutulmaktaydı.²⁷⁴

²⁶⁹ Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Kız Rüştîye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı" *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, S: 16, Ekim 2016, s. 116-118, 130.

²⁷⁰ BOA. MF. MKT 855/24, 1323.

²⁷¹ BOA. ŞD. (Şura-yı Devlet Evrakı) 213/38, 1312.

²⁷² Yelkenci, *Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Konuları*, s. 81.

²⁷³ Muammer Demirel, "Osmanlı Modern Mekteplerinde Mükafat" *Türk Tarih Eğitim Dergisi*, c. 2, S: 1, 2013, s. 69.

²⁷⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 120, 122, 131, 132.

İdadîler de rüştiyelerde olduğu gibi kitap, harita ve küre gibi araç gereç temininde bulunmuş ve bu okullara gereği kadar gönderilmiştir. Arşiv belgelerinde bu durumu birkaç örnekle gösterecek olursak; 31 Mayıs 1892’de Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Coğrafya Muallimi Hasan Saadet Efendi tarafından hazırlanan harita defteri taşradaki idadî mekteplerine ihtiyaçları oranında gönderilmiştir.²⁷⁵ 16 Şubat 1891’de Ankara Mekteb-i İdadî-i Mülkiyesi öğrencileri için istenen harita ve araç-gereçlerin öncelikle ücretleri ödendiği takdirde mevcut bulunanların gönderileceği bildirilmiştir.²⁷⁶

II.2.2.3. Sultaniler

1 Eylül 1868’de Sultan Abdülaziz tarafından açılan bu okulun Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre her vilayetin merkezindeki şehir ve kasabalarda açılacağı ve eğitimin paralı olacağı belirtilmiştir. Bu okul lise seviyesinde olup yabancı dil eğitimi de vermekteydi.²⁷⁷

II. Abdülhamid döneminde zengin ailelerin çocuklarını gönderdiği bir kurum haline gelen bu okulun durumu endişe verici bulunmuş ve başına Ali Suavi tayin edilmiştir. Ayrıca okuldaki Müslüman öğrenci ve öğretmen sayısı da artırılmıştır.²⁷⁸ 1884 yılı eğitim süresi altı yıllık olan vilayet sultanilerinin ders programında coğrafya dersi ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda okutulmaktadır.²⁷⁹

II.2.3. Yüksek Öğretim

II.2.3.1. Darülfünun

Darülfünun’u kurma teşebbüsleri daha önce başarısızlığa uğrasa da II. Abdülhamid döneminde 1900 yılında büyük uğraşlar sonucu açılabilmiştir. Bu dönemde “Ulûm-ı Âliye-i Diniye”, “Edebiyat” ve “Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye” olmak üzere üç şubeden oluşan Darülfünun’un tekrar kurulma sebebi ülkedeki

²⁷⁵ BOA. MF. MKT. 142/17, 1309.

²⁷⁶ BOA. MF. MKT. 126/34, 1308.

²⁷⁷ Cezmi Eraslan (Edt), *Objektiden Yansıyanlarla Sultan II.Abdülhamit Döneminde Eğitim*, İstanbul Nisan 2017, s. 142

²⁷⁸ Karataşer, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme”, s. 430.

²⁷⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 143-144.

gençlerin üniversite eğitimi için yurt dışına çıkışını engellemektir.²⁸⁰ Bu dönemde üç şubenin bir müdürü olmakla beraber, Edebiyat şubesinin eğitim yılı da üç yıldan iki yıla düşürülmüştür.²⁸¹

Osmanlı Devleti son dönemde coğrafya alanına büyük önem vermiş olup bu alanda araştırma yapmak üzere ülkemizde araştırma yabancılara da büyük kolaylık göstermiştir. 12 Mayıs 1893 tarihinde Almanya Bon Darülfünun Muallimi Doktor Alfred Kilipson'a Yanya, Manastır, Selanik ve Kosova'da yapacağı coğrafya ve jeoloji çalışmalarına Asar-ı Atika Nizamnamesinin şartlarına uyduğu takdirde kolaylık gösterileceği bildirilmiştir.²⁸² 20 Şubat 1894'te Almanyalı Darülfünun muallimlerinden Doktor Boris'in coğrafya üzerine araştırma yapmak için Aydın ve Hüdavendigâr'a gelmesi üzerine kolaylık gösterilmiştir.²⁸³ 9 Ocak 1896 tarihinde Almanya'da Breslav Şehri Darülfun muallimi Profösör Reyhard Forester'in Antalya'da yapacağı tarih ve coğrafya incelemelerine kolaylık sağlanmıştır.²⁸⁴ 15 Eylül 1899'da Almanya Breslav Darülfünun Coğrafya muallimlerinden Mösyö Doktor Liyanhard ve Doktor Vizogoraski'nin Ankara, Hüdavendigâr, Kastamonu ve Amid'de bazı taş ve maden numuneler üzerinde yapacakları araştırmalarda kendilerine yardımcı olunmuştur.²⁸⁵

II.2.3.2.Mekteb-i Mülkiye

Okul Tanzimat öneminde devlet kademelerine eleman yetiştirmek üzere kurulmuştur.²⁸⁶ II. Abdülhamid bu okula çok büyük önem vermiştir. Hatta eski idadî okullarının tesisi sırasında kapatılan bir okulun Mekteb-i Mülkiye İdadîsi olduğu

---

²⁸⁰ Erkek, İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey, s. 68.

²⁸¹ Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, s. 3.

²⁸² BOA. DH. MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi) 13/10, 1310.

²⁸³ BOA. DH. MKT. 208/82, 1311.

²⁸⁴ BOA. BEO. (Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı) 727/54491, 1313.

²⁸⁵ BOA. DH.MKT. 2247/12, 1317.

²⁸⁶ Karataşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", s. 431.

anlaşılınca yerine hemen yenisi yapılmıştır.²⁸⁷ Okulun eğitim süresi II. Abdülhamid döneminde beş yıla çıkarılmıştır.²⁸⁸

Mektebi Mülkiye’de coğrafya muallimliği yapan Hasan Saadet Efendi’nin hazırladığı harita defterleri idadî mekteplerine ihtiyaçları kadar gönderilmiştir.²⁸⁹ Bazen gönderilen atlaslarda yanlışlık tespit edilmiş ve bu yanlışlıklar düzeltilmiştir.²⁹⁰ Erkan-ı Harbiye Dairesi’nden Coğrafya-yı Osmani dersinde gösterilmek üzere Osmanlı belde ve kasabaları arasındaki mesafeyi gösteren haritanın Mektebi Mülkiye’ye gönderilmesi istenmiştir.²⁹¹

II.3. Ders Kitapları

Osmanlı Devleti’nde ders kitaplarının hazırlanması genellikle çeşitli yabancı dildeki eserlerin tercüme edilerek kitap haline getirilmesiyle oluşurdu. Bazen bir komisyon kurularak kitap oluşturma kararı alınmıştır. Bazen de kitaplar talep doğrultusunda hazırlanmıştır. 6 Haziran 1875’te yabancı dil bilen bir komisyon kurulup, fen ve coğrafya derslerinin daha verimli hale gelmesi için kitap oluşturma kararı alınmıştır.²⁹² Yine 19 Mayıs 1882’de mekteplerde okutulmak üzere yeni ve daha mükemmel bir coğrafya kitabı hazırlamak için çalışmalar yapılmıştır.²⁹³ 30 Haziran 1916’da Batum Mutasarrıfı olan Cemil Bey Almanca Tarih ve Coğrafya kitabı talep etmiştir.²⁹⁴

İlk coğrafya ders kitabımız Mahmut Raif Efendi tarafından hazırlanan “İcaletü’l Coğrafıyye” (Coğrafya El Kitabı) eseridir. Bu eser 1804’te Türkçeye çevrilmiştir. Bu eser Cedit Atlas Tercümesi de eklenerek birlikte Üsküdar’da basılmıştır.²⁹⁵

²⁸⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 118.

²⁸⁸ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştiyeler*, s. 106.

²⁸⁹ BOA. MF. MKT. 142/17, 1309.

²⁹⁰ BOA. MF. MKT. 609/55, 1319.

²⁹¹ BOA. MF. MKT. 165/47, 1310.

²⁹² BOA. MF. MKT. 28/76, 1292.

²⁹³ BOA. MF. MKT. 77/48, 1299.

²⁹⁴ BOA. DH. ŞFR. 593/100, 1334.

²⁹⁵ Sefa Sekin, “Cumhuriyetimizin 75. Yılında Coğrafya ve Üniversite Ders Kitaplarındaki Gelişmeler”, *Öneri*, c. 2, S: 11, Ocak 1999, s. 137.

Diğer bir coğrafya kitabımız olan “El-Medhal fi’l Coğrafya” eseri ise 1830-31 arasında Hüseyin Rıfkı Efendi tarafından hazırlanmıştır. İlk olarak mühendishanenin matbaasında basılmaya başlayan harita ve coğrafya kitapları devlet için az sayıda harita basımı ile başlamıştır. 1960’lı yıllardan sonra ise harita basmak isteyen kişiler devletten izin alarak basım yapmışlardır.²⁹⁶

Bir diğer coğrafya eserimiz ise Yağıkçızade Ahmet Rıfat Efendi tarafından hazırlanan “Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye“ isimli eserdir. Eserde tarih boyunca kurulmuş devlet ve milletlerden, bazı şehirlerin tarihi coğrafyalarından bahsedilerek bilgiler alfabetik şekilde verilmiştir. Eser yedi cilt olup aynı zamanda bir ansiklopedik kaynak niteliği de taşımaktadır.²⁹⁷

Şemseddin Sami tarafından hazırlanan “Kamus’ul Alam” isimli eser bir tarih, coğrafya ansiklopedisi niteliğindedir. 1889 ile 1898 yılları arasında yayınlanan bu eser altı ciltten oluşmakta ve Osmanlı Devleti, Balkan Yarımadası ve diğer devletler hakkında bilgiler vermektedir.²⁹⁸ Eserde boğazlar, dağlar, ovalar, denizler... vb. coğrafi unsurların isimlerinden de bahsedilmiştir. 4830 sayfadan oluşan eser ancak on iki yılda meydana gelebilmiştir.²⁹⁹

“Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügatı” isimli eser ise Kolağası Ali Cevad tarafından yazılmış olup dört ciltlik tarih ve coğrafya sözlüğüdür.³⁰⁰ Eserin ilk üç cildinde Osmanlı coğrafyasından son cildinde de Osmanlı tarihinden bahsetmektedir.³⁰¹ Aynı yazarın bir de “Resimli Fezleke-i Coğrafya-i Umumi” eseri bulunmaktadır. Bu eser 1890 yılında basılmış olup 198 sayfadan oluşmaktadır. Fransızcadan çevrilmiştir. Eserde yıldızlar, ayın hareketleri, burçlar, güneş, paraleller ve meridyenler, harita, yanardağlar, yağmur ve rüzgârlar, deniz ve okyanuslar,

---

²⁹⁶ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 64.

²⁹⁷ Boztepe, *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, s. 128.

²⁹⁸ Phil. Habil. Julian Rentzsch, “Kamusü’l-Alam’a Dair” *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı Bildiri Kitabı*, Almanya 29-30 Ekim 2015, s.11.

²⁹⁹ Sibel Işık Kır, *Edebiyatçı Yönüyle Şemseddin Sami*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 33.

³⁰⁰ Boztepe, *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, s.129.

³⁰¹ <http://hdl.handle.net/11543/2754> (12.12.2019).

karaların şekilleri, akarsular, göller... vb. coğrafi oluşumlardan bahsettikten sonra beş kıtanın coğrafyası ve siyasisi hakkında bilgi verilmiştir.³⁰²

İdadîlerin üçüncü yılında kullanılan “Mükemmel Coğrafya-yı Osmanî” isimli kitap Menemenlizade Tahir Efendi tarafından kaleme alınmış olup daha sonra “Coğrafya-yı Osmanî” ismiyle tekrar basılmıştır. Eserde Osmanlı Devleti’nin sınırları ile Osmanlı Devleti’ni Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına göre karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Daha sonra ise Osmanlı vilayetleri ve kazalarının isimleri verilmiştir.³⁰³

Fazlı Necip Selanikli’nin yazmış olduğu “Mufassal Coğrafya-yı Umumi” eseri de coğrafya açısından önemli bir kaynaktır. Eser coğrafyaya girişle başlayıp karalar ve denizler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Avrupa kıtası hakkında da bilgiler içermektedir.³⁰⁴

“Mekteb-i Mülkiye-i Şahane” ve “Mekteb-i İdadî-yi Mülki” okulları için Ali Tevfik tarafından yazılan “Memaliki Osmaniye Coğrafyası” isimli eser üç ciltten oluşmaktadır. Eser “Avrupa-yı Osmani, “Asya-yı Osmani” ve “Afrika-yı Osmani” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Osmanlı-Avrupa sınırlarından bahsedilip nüfusu, sahil, göl ve denizleri hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Avrupa kıtasındaki şehirlerimiz hakkında bilgi verip meşhur olan posta ve demiryolları konusunu da anlatmaktadır. İkinci bölümde Osmanlı- Asya sınırlarından bahsederek ilk bölümde olduğu gibi deniz, dağ, göl gibi coğrafi unsurlardan bahsedilipburada yaşayan ırklar hakkında bilgi vermektedir. Son bölümde ise Mısır, Trablusgarb, Bingazi ve Tunus hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.³⁰⁵

1910’da yayınlanan Abdurrahman Şeref Efendi’nin “Coğrafya Dersleri” isimli eseri İdadî ve Rüştîye mektepleri için hazırlanmıştır. Eser coğrafyanın tanımı ve arzın şekli ile başlamakta ve Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika kıtaları hakkında ilgililer verilmektedir. Eserde ayrıca beş adet resim ve on adet de harita

³⁰² Ceylan, “Ali Cevad’ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları”, s. 251-252.

³⁰³ Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadîlerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s.130.

³⁰⁴ Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, s. 213.

³⁰⁵ Boztepe, II. Abdülhamid Dönemi İdadîlerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi, s.133-134.

bulunmaktadır. Yazar coğrafya dersinin anlaşılması konusunda haritanın çok büyük önemi olduğuna da değinmektedir.³⁰⁶.

İdadiler için yazılan bir diğer eser ise Mehmed Celal'in İdadilerin dördüncü sınıfı için hazırladığı "Coğrafya-yı Umumi" adlı coğrafya kitabıdır. Eser 1313 yılı ders yılında kullanılmıştır. Bir mukaddime, dokuz fasıl ve yüz yirmi beş bölümden oluşmaktadır. İlk olarak matematiksel coğrafyadan, arzın şekil ve hareketlerinden, güneş, ay ve gökyüzünden bahsedilmektedir daha sonra ki bölümlerde ise dağlar, adalar ovalar, bitkiler, hayvanlar gibi konuları anlatmaktadır. Bundan sonra insan toplulukları ve dinler konusuna değinilmiştir. Ayrıca beş kıtanın sınırları ve coğrafi şekilleri hakkında da bilgi verildikten sonra Afrika kıtasının coğrafi unsurlarından bahsedilmektedir. Daha sonra Amerika'yı kuzey ve güney olarak ikiye ayırmış ve bu kıtanın ülkeleri, sınırları ve coğrafi oluşumlarından bahsedilmektedir. En son olarak da Okyanusya kıtasından bahsetmektedir.³⁰⁷

Coğrafya alanında yazılan bir diğer eser de Mehmet Hikmet tarafından hazırlanan "Coğrafya-yı Umri" dir. Bu eser ekonomik coğrafya ile ilgili bilgiler vermektedir.³⁰⁸ Aynı yazarın bir de idadilerin son sınıfında okutulan "Coğrafya-yı Mebadi" eseri de bulunmaktadır. Bu eser soru cevap şeklindedir. Kitabın başına dönemin ders programı eklenmiştir. Eserin ilk kısmında matematiksel coğrafya hakkında bilgiler verilerek ikinci kısımda ise siyasi coğrafya yani Osmanlı Devleti'nin üç kıtada bulunan toprakları anlatılmaktadır.³⁰⁹

Kitap yazarlar ve katkıda bulunanlar çeşitli ödüllerle taltif edilmişlerdir. 1871'de Edirne İdadîsi'nde Coğrafya hocalığı yapan Ahmed Saib Efendi'ye hazırladığı coğrafya kitabından dolayı nişan verilmiştir.³¹⁰ 1892'de ise Gramer ve

---

³⁰⁶ Ümit Akagündüz, "Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihinde Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Örnek: Coğrafya Dersleri" *Turkish History Education Journal*, c. 5, S: 1, Bahar 2016, s. 340-341.

³⁰⁷ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 140-141.

³⁰⁸ Sönmez, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, s. 30.

³⁰⁹ Boztepe, *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, s.137.

³¹⁰ BOA. İ..DH.. (İrade Dahiliye) 642/44666, 1288.

Coğrafya kitabı hazırlayan Edirne Mekteb-i İdadî hocalarından olan Reşid Efendi yaptığı bu çalışma neticesinde ödüllendirilmiştir.³¹¹

19 Mayıs 1896'da Kahire'de Tefikiye Darümuallimin Mektebi'nde hocalık yapan İsmail Hakkı Bey İngilizceden çevirdiği İslahat-ı Coğrafya kitabını takdim etmiştir.³¹² Basılacak olan kitaplar incelenip uygun görülenlerin basımına izin verilmiştir. 1872'de Hülasa-i Coğrafya isimli yeniden özetlenerek basımına izin verilmiştir.³¹³ 1891'de İzmir Maarif Muhasebe Memuru Refiki Yoko Efendi tarafından hazırlanan ve basımı için izin istenen Yahudice "Coğrafya-yı Osmani" adlı kitabının bir mahsur yoksa izin belgesinin gönderilmesi talep edilmiştir.³¹⁴

Bazende okutulan kitaplardan bazıları zararlı bulunmuş ve bunlar tespit edilip toplanmıştır. Bunlardan başlıcaları şunlardır: Paparos isimli birinin hazırladığı coğrafya kitabının ruhsatsız basılıp Rum mekteplerine satıldığı için ve üçüncü cildinde zararlı bilgiler tespit edildiği için toplatılmasına karar verilmiştir. (1881)³¹⁵ Manastır'a gönderilen coğrafya kitabının zararlı olduğu tespit edilmiş ve yok edilmiştir. (1890)³¹⁶ Mersin'deki Amerikan Mektebi'nin teftişi sırasında fark edilen "Kitab-ı Hülasatü's safiye fi Usuli'l-coğrafya" adlı kitabın zararlı sayfaları çıkarılarak sahibine teslim edilmiştir. (1893)³¹⁷ Kadıköy'deki Frer adlı Fransız mektebinde okutulan "Lateilase" adlı coğrafya kitabında İslamiyet ve Hz. Muhammed aleyhinde yazılar bulunmuş bunların kaçınıcı sayfalar aralığında ve neler olduğu belirtilmiştir. (1893)³¹⁸ Konya'daki mektepte Rum ve Ermeni çocuklara okutulan coğrafya kitabının zararlı olduğu anlaşılmış, basımı önlenmiş ve ayrıca mevcut olanlar da toplatılmıştır. (1896)³¹⁹ "Tarih ve Coğrafya Kamusu", isimli kitap yasaklanmıştır. (1898)³²⁰

---

³¹¹ BOA. DH. MKT. 1914/97, 1309.

³¹² BOA. Y..PRK.MF. 3/53, 1313.

³¹³ BOA. MF. MKT. 4/126, 1289.

³¹⁴ BOA. MF.MKT. 139/32, 1309.

³¹⁵ BOA. MF. MKT. 72/89, 1299.

³¹⁶ BOA. MF.MKT. 127/90, 1308.

³¹⁷ BOA. MF. MKT. 193/83, 1311.

³¹⁸ BOA. Y..PRK.ZB. (Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı) 13/4, 1310.

³¹⁹ BOA. DH.MKT. 2090/12, 1316.

³²⁰ BOA. DH.MKT. 2110/24, 1316.

19 Ekim 1894'te Düyün-ı Umumiye Meclis Başkanı Mösyö Koine tarafından hazırlanan coğrafya kitabının tercümesine başlanmıştır.³²¹

II.4. Ders Programları

II.4.1. İbtidailerin Ders Programı

1880'li yıllarda üç yıllık eğitim veren ibtidailerde; “Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlmihal, Ahlak, Sarfı Osmani, İmla, Kıraat, Mülahhas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesap ve Hüsn-ü Hat dersleri okutulmakla beraber yine aynı yıl köy ibtidailerinde ise Tarih, Coğrafya, Ahlak, Sarf-ı Osmani” dersleride bulunmaktadır. 1893 yılı ders programında aynı dersler okutulmakla birlikte coğrafya dersi sadece üçüncü sınıfta haftada iki saat veriliyordu. Abdülhamid döneminde ders programından çok öğretim yöntemleri üzerinde durulmuş, basılan kitapların da yeni usule göre basılması için çalışmalar yapılmıştır.³²²

II.4.2. Rüştüyelerin Ders Programı

Erkek rüştüyelerinde “Mebadi-i Diniye, Lisan-ı Osmani Kavaidi, İmla ve İnşa, Kavaid-i Arabiye ve Farişiye, Tersim-i Hutut, Mebaid-i Hendese, Defter Tutma Usulü, Tarih- Umumi, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Jimlastik, Mahalli Dil, Fransızca” dersleri okutulmuş, gayrimüslim öğrencilerin mezhepleri ile ilgili dersleri kendi dillerinde verilecektir. Kız rüştüyelerinde ise benzer derslerle birlikte ağırlıklı olarak dikiş-nakışa derslerine verilmiştir. 1883-1884 eğitim döneminde dört yıllık eğitim veren Şam Rüştüyesinde coğrafya dersi birinci ve ikinci sınıfta “Coğrafya” üçüncü sınıfta ise “Avrupa Coğrafyası” olarak okutulmaktadır. 1898'de ibtidailerle birlikte altı yıllık eğitim veren rüştüyelerde coğrafya dersinin programdaki durumuna baktığımızda dört, beş ve altıncı sınıfta haftada iki saat okutulduğunu görmekteyiz.³²³

³²¹ BOA. Y..MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı) 106/91, 1312.

³²² Taner Hafızoğlu, *İkinci Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2004, s. 90-91.

³²³ Hafızoğlu, *İkinci Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, s. 95-97.

II.4.3. İdadîlerin Ders Programı

II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da "Mekteb-i Harbiye-i Şahane İdadîsi" ve "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdadîsi" olmak üzere iki tane idadî bulunmaktaydı. Bu idadîlerden "Mekteb-i Harbiye-i Şahane"de "Tarih-i Osmani, Tarih-i Umumi, Kitabet-i Osmaniyeye, Lisan-ı Fransevi, Resim, Riyaziye, Coğrafya, Makine ve Müsellat" dersleri okutulmaktaydı.³²⁴

1898 yılında yedi yıllık eğitim veren idadîlerin ders programında coğrafya dersi ilk altı yıl haftada iki saat son sene ise haftada bir saat okutulmaktadır. Beş yıllık nehari idadîlerinde ise coğrafya her yıl haftada iki saat olmak üzere okutulmaktadır. Yedi yıllık leylî idadîlerinde ise coğrafya dersi ilk altı yıl boyunca haftada iki saat ders olarak işlenmektedir.³²⁵

II.4.4. Sultanilerin Ders Programı

1868'de yayınlanan nizamnameye göre; "Türkçe, Fransız Dili ve Edebiyatı, Ahlak ve Adap, Latince, Grekçe, Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Osmanlı Coğrafyası, Genel Coğrafya, Matematik, Kozmografya, Mekanik, Fizik, Kimya, Tabiat Bilgisi, Mülki İdare, Hitabet ve Edebiyat, Hat ve Resim, Muhasebe, Defter Tutma" gibi derslerin okutulması kararlaştırılmıştır.³²⁶

II.5. II. Abdülhamid'in Eğitim Görüşleri

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı devleti hem maddi yönden hem de eğitim yönünden güçsüz haldeydi bu durumun farkında olan Abdülhamid halkın eğitimsizliği konusunda rahtsızlığını her fırsatta dile getirmiştir. O yaptığı işlerin temelinde "Maarif bütün ilerlemelerin hazırlayıcısıdır" sözüyle hareket ediyordu.³²⁷

II. Abdülhamid'in eğitim adına yaptığı en büyük hareketlerden biri de "Okul Tarihçeleri"dir. Bu kitaplarda okulların yıllara göre verdikleri mezun sayıları verilmektedir. Buradaki amaç eğitimdeki ilerlemenin tespitidir. Eğitim üzerine çok

³²⁴ Öztürk, "İdadî", s. 465.

³²⁵ Hafızoğlu, *İkinci Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, s. 98-102.

³²⁶ Hafızoğlu, *İkinci Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, s. 103.

³²⁷ Karataşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", s. 428.

emek veren Abdülhamid, ayrıca bu dönemde “İstatistik Şubesi”ni de kurdu muştur. Bu kurumun kurulmasındaki amaç eğitimin ilerleyişini kaydetmek ve gelinen noktayı belirlemektir. Bu dönemde eğitim adına yapılan bir diğer yenilik ise “İlk Eğitim Yıllıkları”nın hazırlanmasıdır.³²⁸

II. Abdülhamid eğitim üzerine şunları söylemiştir: “... Halkımızın büyük bir kısmının okuma-yazma bilmemesi çok şaşılacak bir şey değildir. Yazma, okuma sanatını öğrenmek arzusu diğer milletlere nazaran daha az olmamakla beraber ya imkân azlığından veya güçlüklerden dolayı bu vazifeden kaçmaktadırlar. Zira yazımızı öğrenmek pek kolay değildir. Bu işi halkımıza kolaylaştırmak için belki de Latin Alfabesini kabul etmek yerinde olur...” Abdülhamid Han ayrıca başka bir konuşmasında şunları dile getirmiştir: “...Hiç akla ve bilgiye düşman olsaydım, Darülfünunlar açar Mülkiye-i Şahane gibi devlete ve millete bilgili insan yetiştiren mektepler kurar mıydım? Hiç akla ve bilgiye düşman olsam horozdan kaçan genç kızlarımızın okuması için Darülmuallimatlar kurar mıydım? Hiç akla ve bilgiye düşman olsam, Galatasaray Sultanisi’ni Avrupa’nın üniversiteleri ayarına çıkarıp orada talebelere hukuk dersleri okutur muydum? Ben Mülkiye-i Şahane’ye Felsefe dersini koyduğum zaman bütün talebe ‘Bizi Gâvur Yapmak İstiyorlar’ diye ayaklanmıştı. Ama ben gavurluğun bilgide değil cehalette olduğunu biliyordum...Ben yalnız mektepler açarak okumuş insan yetişmesine çalışmakla kalmadım, kendi kendilerini yetiştirmek amacıyla olanları teşvik ettim... Fakat ne gariptir ki bugün bana düşmanlık edenlerin hemen hepsi benim açtığım mekteplerde okumuş insanlar olduğu halde bana ‘akla ve bilgiye düşmandı’ demekten maalesef utanmıyorlar...”³²⁹

Ayrıca eğitim hakkında kendi dönemi ile ilgili şu bilgileri vermiştir: “...Benim zamanımda basılmış kitaplara baksınlar, bir de sonrakilere. Avrupa’nın ne kadar büyük filozofu, bilgini, edebiyatçısı varsa bunların en seçilmiş eserleri benim zamanımda basılmış, satılmış ve okunmuştur. Benim korumak istediğim Avrupa’nın bilgisi değil, Avrupa’nın düşmanlığı idi. Binlerce talebeyi Avrupa’ya göndererek

³²⁸ Mehmet Ö. Alkan, “İkinci Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji”, M. Bulut, M. Enes Kala...vd.(Edt.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, İZÜ Yayınları, Ocak 2019 İstanbul s. 322-326.

³²⁹ Oytun, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir’e Yansımaları*, s. 50-51.

okumalarını ben sağladım. Bunların içinden üç beş çürük adam çıktı ama pek çokları devlete hayırlı hizmetlerde bulundular.³³⁰

---

³³⁰ Oytun, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir'e Yansımaları*, s. 51.

III.BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ (1908-1922)

III.1. Dönemin Eğitim Anlayışı

1876’da ilan edilen I. Meşrutiyet Osmanlı-Rus Savaşı’nın da etkisiyle padişah tarafından tatil edilmiştir. Daha sonra ise Jön Türklerin hareketleri sebebiyle padişah II. Abdülhamid 1908’de II. Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. Bu dönem aynı zamanda padişahın da sonunu getirmiş ve devletin dağılmasını da hızlandırmıştır.³³¹

Bu dönemde özellikle ilköğretim ve ortaöğretim alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu kurumlarda büyük değişiklikler yapılmış ve “İbtidai” ve “Rüştiye” mektepleri birleştirilmiştir. Böylece yeni sistemde ilköğretimin eğitim süresi altı yıl olarak belirlenmiştir. Ancak bu sistem pek başarılı olamamış vilayetlerin çoğunda yine eski sistem devam etmiştir.³³² Bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme ise resmi olarak anaokullarının ilk kez bu dönemde açılmasıdır. Medreselerin ıslah edilmesi ile ilgili çalışmalar da yine bu dönemde gündeme gelmiştir.³³³ Meşrutiyet dönemi “Kız Okulları”nın da ilk kez kulup geliştiği ve kızların da eğitime büyük oranda katıldığı bir dönemdir.³³⁴ Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti kadının eğitilmesinin eğitimde önemli ilerleme getireceğini yayınladığı nizamnamelerde ve yaptığı kongrelerde belirtmiştir. 1911’de 4. Kongrede kabul edilen programın 19. Maddesinde “kızların eğitimi devletin görevi” sayılmıştır.³³⁵

---

³³¹ İhsan Burak Birecikli, “Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Bakış*, c. 2, S: 3, Kış 2008, s. 215.

³³² Demirel, “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, s. 525.

³³³ Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, s. 19.

³³⁴ Mustafa Ergün, “II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri, 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, (22-24 Ekim 2008), Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Haziran 2009, s. 270.

³³⁵ S.Tunay Kamer, “II. Meşrutiyet Dönemi İlköğretimde Karma Eğitim Uygulamaları ve Yasal Düzenlemeler”, *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, c. 5, S: 3, Yaz 2014, s. 87.

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte halk hürriyetçilik akımının etkisine kapılmış ve okullarda bu hareket kendisini büyük ölçüde göstermiştir. Okullardaki bu başıboşluk “31 Mart Vakası”nın bastırılmasıyla biraz toparlanmıştır. Bu dönemde devletin kurtuluşu eğitimde görülmüş, eğitim kurumlarının ve öğretmenlerin buna önderlik edileceği dile getirilmiştir. Ancak bu dönemde yaşanan savaşların da etkisiyle bu dilde kalmış ve bu alanda gerekli çalışmalar pek fazla yapılmamıştır.³³⁶ Ayrıca İstanbul’daki okullar yabancı devletler tarafından ele geçirilmiş ve bu dönemde sık sık nazır değişikliği yaşanmıştır. Bu da maarif alanında bir duraklama yaşanmasına sebep olmuştur.³³⁷ Bu dönemde yine savaşların etkisiyle bütçenin çoğu askeri alanda kullanılmış ve eğitim alanına pek fazla bütçe ayrılamamıştır. Bu dönemde eğitimin en büyük özelliklerinden birisi de eğitimde “Milliyetçilik ve Türkçülük” kavramlarının sıkça kullanılmasıdır. Bu anlayışlar öğrencilere aşılarmaya çalışılmıştır.³³⁸

Meşrutiyet dönemine kültürel açıdan bakacak olursak; bu dönemde birçok gazete ve dergi gibi basın-yayın organı açılmış ancak ülkedeki anarşik faaliyetler sebebiyle çok kısa sürede kapanmışlardır.³³⁹

Meşrutiyetin son dönemine doğru ise Balkan Savaşları’ndan sonra eğitimde yeniden hareketlilik başlamıştır. Bu alana özellikle basın ve halk özel bir ilgi göstermiş ancak hiçbir program ve hazırlık olmadığı için tam anlamıyla başarı sağlanamamıştır.³⁴⁰

III.2.İlköğretim, Ortaöğretim Ve Yükseköğretim

Bu dönemde “İlköğretim” ile ilgili bir kanun tasarısı hazırlanmış ve bu tasarıya göre ilköğretimin zorunlu ve ücretsiz hale getirilmesi düşünülmüştür. Okul çağına gelen her çocuk ilkokula başlamış ve okul masrafları da halktan vergi olarak

---

³³⁶ Çot, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, s. 53.

³³⁷ Aslı Samur, *Meşrutiyet Dönemi’nde İki Gazeteci Eğitimci Ahmed Midhat ve İsmail Gaspıralı’nın Eğitim Görüşlerinin Karşılaştırılması*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2014, s. 14.

³³⁸ Şahin-Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, s. 853.

³³⁹ Ergün, , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 49.

³⁴⁰ Ergün, , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 182.

sağlanmıştır.³⁴¹ İlköğretim kademesindeki sorunları ve eksiklikleri gidermek için Satı Bey birçok çalışma yapmış ve bu çalışma neticesinde de ilkokul kurumlarında gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Bu artışta rüştiyelerinibtidailerle birleştirilmesinin payı büyüktür.³⁴²

“Ortaöğretim” konusuna değinecek olursak; bu dönemde “Rüştiye Mektepleri”nde büyük oranda gerileme yaşanmış, şahsi mekteplerin sayısında ise artış olmuştur. Hatta birçok rüştiye mektebi kapanmış ve bir kısmı ibtidailerle birleştirilmiştir. İbtidai mektepleri ise Abdülhamid dönemindeki sistemleriyle hemen hemen aynı konumdadır. Bu dönemdeki 1913 yılı ders programına baktığımızda II. Abdülhamid devrinde olduğu gibi “Coğrafya” dersi ilk sınıfta bir saat, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıfta ise haftada iki saat ders olarak okutulmaktaydı.³⁴³ Meşrutiyetin ilanından sonra bazı idadîler ise sultanîyeye dönüştürülmüştür. Ayrıca idadîlere mesleki eğitim içeren bölümlerin eklenmesi de düşünülmüş fakat sadece Mersin İdadîsi’ne “Ticaret Bölümü” açılabilmiştir. İdadîler cumhuriyetin ilk yıllarına kadar ortaöğretimin ilk basamağını oluşturmuşlardır.³⁴⁴ 1911 yılı beş yıllık idadîlerin ders programına baktığımızda coğrafya dersinin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfta haftada iki saat son sınıfta ise haftada bir saat ders olarak okutulduğunu görmekteyiz. Yine aynı yıl yedi yıllık idadîlerde ise coğrafya dersi altı yıl boyunca haftada iki saat olarak okutulmaktaydı.³⁴⁵ Meşrutiyet dönemindeki sultani ve idadîler Cumhuriyet döneminde ortaokul ve liselere dönüşmüş; yapısı, programları, eğitim şekli, öğretim süresi olarak cumhuriyet dönemindeki okullara temel miras olarak kalmıştır.³⁴⁶

---

³⁴¹ Alev Duran, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim (1876-1923)*, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012, s. 34.

³⁴² Ömer Ceyhan, *II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Teyfik Bey'in Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası'nda Ortadoğu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 26.

³⁴³ Sevim Ceylan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Ağustos 2012, s. 101, 102.

³⁴⁴ Yılmaz, *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadîler (1898-1903)*, s. 43.

³⁴⁵ Ceylan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)*, s. 104.

³⁴⁶ Türk, “Türkiye’de Orta Tahsil” Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”, s. 368.

Okullarda okutulan kitaplar öğrencilere ücretleri karşılında verilmiştir. 1916'da "Haritalı ve Resimli Coğrafya Külliyyatı" isimli eser öğrencilere uygun fiyattan verilerek coğrafya dersinde okutulmuştur.³⁴⁷

II. Meşrutiyet döneminde "Yükseköğretim" in durumuna bakacak olursak; bu dönemde kızlar için bir yükseköğretim kurumu açılmış olup daha önce ders programlarından çıkarılan sosyal ve siyasal içerikli dersler yeniden programa dahil edilmeye başlamıştır.³⁴⁸

Osmanlı Devleti'ne diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de coğrafya çalışmaları desteklenmiş ve araştırmalar yapmak üzere yabancı birçok araştırmacı gelmiştir. Osmanlı Devleti bu kişilere gereken kolaylığı göstermiş ve ayrıca araştırma ve inceleme yapmak üzere kendi ülkesinden de başka ülkelere araştırmacı göndermiştir. 1911'de Coğrafya Yer Bilimleri Sahası'nda inceleme yapmak için gelen Avusturya halkından üç ilim adamına gerekli kolaylık gösterilmiş ve silah taşıma ruhsatı verilmiştir.³⁴⁹ 1913'te Paris Coğrafya Cemiyeti azalarından olan Mösyö Galleve ve General Dölon'un el-Cezire'de yapacakları araştırmalarda³⁵⁰, 1914'te Macar coğrafya muallimi olan Doktor Mösyö Belakoş'a yaptığı seyahat esnasında³⁵¹, 1917'de İstanbul ve Edirne vilayetleriyle Çatalca mutasarrıflığında coğrafya üzerine araştırma yapacak olan Darülfünun Coğrafya müderrisi ve yanındaki görevlilere yardım edilmiş ve kolaylık sağlanmıştır.³⁵² 1911'de Roma'da toplanacak olan Beynelminel Coğrafya Konferansı'na Hükümet-i Seniyye tarafından Mekteb-i Sultani Coğrafya Muallimi Fokiyon Kovalakidin Efendi gönderilmiştir.³⁵³ 1918'de ise Tarih ve Coğrafya hocası olan Niyazi Bey'in araştırma yapmak üzere Avusturya, Almanya ve İsviçre'ye gitmesine izin verilmiştir.³⁵⁴

³⁴⁷ BOA. MF.MKT. 1220/24, 1334.

³⁴⁸ Çot, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, s. 53.

³⁴⁹ BOA. DH. EUM.KADL (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-ı Adli Kalem) 10/14, 1329.

³⁵⁰ BOA. DH.KMS. 3/23, 1332.

³⁵¹ BOA. DH.KMS. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı) 22/22, 1332.

³⁵² BOA. DH.İ.UM.EK. 38/100, 1335.

³⁵³ BOA. ..MMS.142/14, 1329.

³⁵⁴ BOA. DH.EUM.SSM. (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Müdüriyeti), 31/16, 1336.

III.3. Darülfünun

Bu dönemde okulun adı Darülfünun-ı Osmani olarak değiştirilmiştir. Daha sonra ise okul üzerinde ıslah çalışmaları yapılmıştır. İttihat ve Terakki bu bağlamda kadroda iyileştirme çalışmaları yerine okula yabancı hocalar getirerek, Avrupa'ya öğrenci göndererek, ders kitapları yayınlayarak fakülte dergisi çıkararak düzenlemeyi öngörmüştür. Bu dönemde sık sık değişen maarif nazırları sebebiyle okuldan beklenen başarı tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu dönemde Darülfünun'da en büyük düzenlemeleri yapanlardan birisi de Emrullah Efendi'dir. Emrullah Efendi "Tûbâ Ağacı Nazariyesi" isimli eserinde eğitim alanındaki bilgi ve görüşlerini anlatmış ve bu eserde yenileşme ve çağdaşlaşmanın en üst seviyeden yani "Darülfünun"dan başlaması gerektiğini dile getirmiştir.³⁵⁵

Meşrutiyetin ilanından sonra "Darülfünun" üzerine yapılan ilk değişikliklerden biri de ders programındaki değişikliktir. Yapılan bu değişiklikten sonra coğrafya dersi "Edebiyat Şubesi"nde birinci, ikinci ve üçüncü sınıfta haftada iki saat olarak belirlenmiştir. 1910 yılından sonra Darülfünun'a bir de "Elsine" şubesi eklenmiştir. 1912'de hazırlanan bir layihada sultani ve yedi yıllık idadîleri bitirenlerin Darülfünun'a başlayabilecekleri belirtilmiştir. Aynı yıl Emrullah Efendi başkanlığında hazırlanan kanunda ilk kez "Fakülte" adı geçmiştir.³⁵⁶

Bu dönemde Darülfünun'un her fakültesinin öğretim üyeleri tarafından meclisler oluşturulmuştur. Bu meclisler her sene sonunda bir sonraki yılın programını hazırlarlar ve bu programı Darülfünun Meclisi'ne sunardı. Dönem içerisinde okutulacak olan dersler ve saatleri "Fakülte Meclisi" tarafından belirlenirdi.³⁵⁷ Yine bu dönemde Darülfünun'da fakir öğrenciler belirlenmiş ve onların kitap, alet ve diğer eksiklikleri devlet tarafından karşılanmıştır. (1913)³⁵⁸

³⁵⁵ Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", s. 4, 6.

³⁵⁶ Erkek, İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey, s. 209-211.

³⁵⁷ Türk, *Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, s. 253.

³⁵⁸ BOA. 30-10-0-0 189/293, 1331.

1917’de mektepler için satın alınmasına karar verilen Devlet-i Aliyye akvam haritası numunelerinin Doktor Obest Bey ve Darülfünun İhsaniyat Müdürü Emin Bey tarafından hazırlanmıştır.³⁵⁹

1918’de Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan ve Mülkiye Teşkilatı’nı gösteren cetvel, vilayet, sancak ve nahiye isimlerinin bulunduğu kitabının İstanbul Darülfünun Coğrafya Darülmesai Kütüphanesine gönderilmesi için Dahiliye Nezaretine arızalar yazılmıştır.³⁶⁰ Ayrıca bu dönemde coğrafya dersinin daha iyi öğrenilmesi için harita dairesinin deposundan haritalar çıkarılmış ve mekteplerde kullanılmıştır.³⁶¹

III.4. Öğretmen Yetiştirme

İlk öğretmen örgütlenmeleri Tanzimat döneminde başlamış ancak geniş çaplı örgütlenme ise Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde kurulan ilk öğretmen cemiyeti ise “Encümen-i Muallimin” dir.³⁶²

Meşrutiyet döneminde eğitimle ilgili en önemli sorunlardan birisi de öğretmen sayısının azlığı ve bu öğretmenlerinde yetersiz olmasıdır. Emrullah Efendi bu konuda sorunların çözümünün öğretmenlere düştüğünü dile getirmiş ve bu dönemde özellikle ibtidai öğretmenlerinin bu iyileştirmeyi yapacağı düşüncesi ağırlık kazanmıştır.³⁶³ Bu dönemde öğretmen yetiştirme konusunda Satı Bey’in de önemli çalışmaları olmuştur. Satı Bey bu konuda kendi yetiştirdiği öğretmenleri kadroya dâhil etmiştir. Medrese mantığında olanları ise okuldan uzaklaştırmıştır.³⁶⁴

Bu dönemdeki sıkıntılardan birisi de öğretmenlik mesleğinin istek uyandırmamasıdır. Bunun en büyük nedenlerinden biri de o dönemdeki bütçe darlığı

³⁵⁹ BOA. MF. MKT. 1225/56, 1335.

³⁶⁰ BOA. DH.İ.UM.EK. 47/66, 1336.

³⁶¹ BOA. DH.İ.UM 5/1, 1337.

³⁶² Serkan Erdal-Selçuk Aydın, “Sivil Toplum Bağlamında II. Meşrutiyet Dönemi’nde (1908-1918) Öğretmen Cemiyetleri ve Terakki Maarif ve İttihat-ı Muallimin Cemiyeti”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 58, Erzurum 2017, s. 412.

³⁶³ Erkek, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, s.212.

³⁶⁴ Çot, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, s. 58.

sebebiyle öğretmenlerin maaşlarının ödenememesidir. Bu sebeple de öğretmen sıkıntısı çekilmiştir.³⁶⁵

Meşrutiyet ilan edildikten sonra öğretmen okullarındaki en büyük değişiklik “İstanbul Darümuallimin” de olmuştur. Bu dönemde okulun “İbtidaiye Şubesi” bağımsız bir okul haline getirilmiştir. Ayrıca okula sıvasız öğrenci alımı da yapılmıştır. Okulun başına Satı Bey gelince büyük değişiklikler yapmıştır. İlk işi okuldaki öğrencileri sınava tabi tutmak olmuştur. Ayrıca okulun öğretmen kadrosunu da yenilemiş ve eğitim süresini de üç yıla çıkarmıştır. Satı Bey okulun ders programını da değiştirmiş ve okula ders saat ve isimlerinin bulunduğu bir program göndermiştir. Yine bu dönemde yapılan bir başka değişiklik de taşradaki öğretmen okullarının eğitim süresi iki yıla indirilmiştir.³⁶⁶

Bu dönemde “Öğretmenlik” üzerine yapılan yeniliklerden biri de 1913’te çıkarılan “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati”nin yayınlanmasıdır. Bu kanuna göre ibtidai mektep muallimlerinin atamalarının vali tarafından yapılacağı belirtilmiş ve muallim olabilmenin şartının ise “Darümuallimin-i İbtidaiye” den mezun olmaktan geçtiği dile getirilmiştir.³⁶⁷

Meşrutiyet döneminde “Darümuallimat”lara bakacak olursak; bu dönemde okulun öğrenci sayıları artmakla birlikte mezun sayısında pek fazla artış olmamıştır. Mezun olanlardan ise öğretmenlik yapanların sayısı oldukça azdır. Emrullah Efendi buna çözüm olarak nehari olan Darümuallimatların leyli olmasını gündeme getirmiştir. Ancak her ne kadar sıkıntıların giderilmesi konusunda birçok çalışma yapılsa da istenen başarı elde edilememiş ve okul pek toparlanamamıştır. Bu dönemde öğretmen yetiştirme konusunda çalışma yapanlardan biri de “Ethem Nejat” tır. Nejat, bu konuda iyileştirmenin eğitimin bütün kademelerinde yapılması gerektiğini dile getirmiş ve meslek okullarına ayrı bir önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Eğitimle ilgili kaleme aldığı yazılarda öğretmen yetiştirme meselesinin çözümlenmeden eğitimdeki hareketlerin hiçbir işe yaramayacağını söylemiştir. Nejat,

³⁶⁵ *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Eğitim (1876-1923)*, s.41.

³⁶⁶ Ergün, , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*,s. 429-432.

³⁶⁷ Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 209.

annelerin eğitilmesinin de çok önemli olduğunu “Neden Muaalime Yetiştiremiyoruz” isimli yazısında ele almıştır. Bu konuda “Seyyar Kadın Mektepleri” kurarak kadınların eğitilmesini ve bu mekteplerde ise Darümuallimat’tan mezun olan öğretmenlerin çalışmasını istemiştir.³⁶⁸

II. Meşrutiyet döneminde “Darümuallimin-i Aliye” de ise diğer kurumlarda olduğu gibi bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde okulun bazı dersleri Darülfünun’un dersleri ile birleştirilmiştir. 1908’ yapılan bu değişiklikten sonra ise 1909’da okul kapatılarak Darülfünun’a devredilmiştir. 1910’da ise Darümuallimin-i İbtidai ile birleştirilerek yeniden açılmıştır. İdaresi de Satı Bey’e verilmiştir. 1915’te yapılan bir düzenleme ile de üç şubeye ayrılmıştır. İbtidai ve Âli şubesinin öğrenim süresi dört, İhzari şubesinin ise iki yıl olarak belirlenmiştir.³⁶⁹

III.5. Coğrafya Dersi Ve İşlenişi

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde coğrafya üzerine yazılan eserlerin hem sayısının hem de niteliklerinin arttığını görmekteyiz. Bu durumda 1864’te yayınlanan “Vilayet Salnameleri”nin payı büyüktür. Salnamelerin yayınlanmasıyla birlikte önceki yıllara ait Osmanlı Devleti ile ilgili sayısal verilerin bulunmasında meydana gelen karışıklık ortadan kalkmıştır. Meşrutiyet döneminde coğrafya ile ilgili meydana gelen gelişmelerden birisi de “Sözlükler”dir. Bunlardan bir kaçını sıralayacak olursak; 1881-1882’de yayımlanmış olan “Ahmet Rıfat Efendi”nin “Lügat-ı Tarihiye Coğrafyası”, 1889-1899’da yayımlanmış olan “Şemseddin Sami”nin “Kamusül-Alam”ı 1891-1892’de yayımlanmış olan Kolağası “Ali Cevat Bey”in “Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügatı” bunlardan sadece birkaçıdır.³⁷⁰

---

³⁶⁸ Sevim Ceylan Dumanoglu, *Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulu Darümuallimat (1870-1924)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Nisan 2019, s. 41-44.

³⁶⁹ Yunus Emre Pehlivan, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi’nde Yabancı Dil Eğitimi ve Darülfünun El sine Şubesi 1908-1918*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 46-47.

³⁷⁰ Hamit Çalışkan, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş Döneminde Kullanılan Coğrafya Ders Kitaplarının İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 12.

Coğrafya dersinin resmi bir program dahilinde kademelere göre ders olarak memleketin her yerinde okutulması 1869 “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ile başlamıştır. Bu nizamname ile ilköğretimden öğretmen okuluna kadar her kademedeki bu ders bulunmaktaydı.³⁷¹ Eğitimin, ders programlarının ve ders içeriklerinin modern anlamda başladığı II. Meşrutiyet döneminde coğrafya dersi bu dönemin başlarında “Coğrafya ve Tabiat” bilgileriyle verilmeye başlanmıştır. Coğrafya dersinin daha iyi öğretilmesi için hocalara ait küçük kitaplar yazılmıştır.³⁷²

Meşrutiyet döneminde coğrafyanın ders olarak okutulduğu başlıca okullar şöyledir: 1839’da açılan “Mekteb-i Maarif-i Adliye”de dersin isminin “Coğrafya” olarak verildiği bilinmekle birlikte hangi sınıflara ve kaç saat verildiği bilinmemektedir. Yine “Darülmualimin”de de dersin adı “Coğrafya” olarak geçmektedir. 1859’da kurulan “Mekteb-i Mülkiye” de ise coğrafya dersinin haftada kaç saat verildiği bilinmemekle birlikte dersin adı “Fenn-i Tarih ve Coğrafya” olarak geçmektedir. 1859’da açılan Kız Rüştüye okulunun ilk senesinde dersin adı “Muhtasar Tarih ve Coğrafya” ismiyle okutulmaktadır.³⁷³

1900 yılı ders programında “Darülfünun” da Coğrafya dersinin adı Coğrafya-yı Umumi ve Osmani ve Umrani” ismiyle verildiği görülmektedir. “Darülfünun” un Edebiyat Şubesinde 1908 yılı ders programında dersin adının “Coğrafya” olarak verildiği ve birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda haftada iki saat olmak üzere okutulduğu görülmektedir. 1910 yılı ders programında “İstanbul Mekteb-i Sultani” sinde coğrafya dersinin “Coğrafya” ismiyle birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada bir saat beşinci ve altıncı sınıflarda ise haftada iki saat olarak okutulduğu görülmektedir. Yine aynı yıl “Darulmuallimin-i İbtidaiye” de dersin adı “Coğrafya-yı Umumi ve Osmani” olarak geçmekte ve birinci ve ikinci sınıfta haftada bir saat olarak okutulmaktadır. 1911 öğrenim yılında beş yıllık idadîlerin ders programında dersin adı “Coğrafya” olarak geçmekte ve haftada iki saat olarak okutulmaktadır. Aynı yıl yedi yıllık idadîlerde de dersin adı “Coğrafya” ve haftalık

³⁷¹ Türk, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”, 429.

³⁷² İbrahim Hakkı Akyol, “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: 1, S: 2, Nisan 1943, s. 135.

³⁷³ Sönmez, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, s. 15-16.

süresi de iki saat olarak belirlenmiştir. 1912’de “İstanbul Mekteb-i Sultanisi”nde dersin adı “Coğrafya” olarak belirlenmiş ve bir, iki, üç ve dördüncü sınıflara haftada bir saat, beşinci ve altıncı sınıflara ise haftada iki saat olarak verilmiştir.³⁷⁴

1912-1913 öğrenim yılında “İnas İdadîsi” nde Coğrafya dersinin adı “Coğrafya” olarak geçmiş ve birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda haftada bir saat olarak dördüncü sınıfta ise “Coğrafya-yı Tabii” adıyla haftada bir saat olarak okutulmuştur. 1913’te sultanilerin programında dersi adı “Coğrafya” olarak belirlenmiş ve altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu sınıflarda “Coğrafya” adıyla haftada bir saat olarak verilmiştir. 1913’te “Kız Sanayi Mektebi”nin “Tali” şubesinde birinci ve ikinci sınıflarda dersin adı “Coğrafya-yı Sınai ve Ticariye”olarak verilmiş ve haftada bir saat olarak okutulmuştur. 1914-1915 öğrenim yılında “İnas Sultanisi” nin “İbtidai” şubesinde coğrafya dersi yine aynı isimle bir, iki, üç, dört ve beşinci sınıflarda haftada bir saat olarak verilmekteydi. 1916-1917 öğrenim yılı ders programında “İnas Darülfünunu” nun “Edebiyat” şubesinde dersin adı “Coğrafya” olarak verilmiş, ikinci ve üçüncü sınıflarda ise “Coğrafya ve Etnografya” ismiyle verilmektedir. 1917 yılı ders programında “Kız Sanayi Mektepleri”nin “Tali” şubesinde coğrafya dersi “Coğrafya-yı Sanayi ve Ticari” olarak birinci ve ikinci sınıflarda haftada bir saat olarak verilmiştir. 1919-1920 öğrenim yılında “İnas Sultanisi”nin ders programına göre “Devre-i Evveli’de Coğrafya” olarak belirlenmiş ve dört, beş, altı, yedi ve sekizinci sınıflarda haftada iki saat olarak okutulmuştur.³⁷⁵

Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru ismi belli olmayan bir okulun coğrafya dersinde yapılan imtihan sorularından bazıları şöyledir:

-“Memalik-i Osmaniye kaç kıta üzerindedir, hududu nedir ve yekdiğerinden nasıl tefrik olunurlar?

-Avrupa-yı Osmani’nin Adalar Denizi Sahili

-Balkan Silsilesi cenuba doğru kaç şubeye ayrılır ve hangileridir beyanı

³⁷⁴ Sönmez, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu, s. 22-24.

³⁷⁵ Sönmez, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu, s. 25-27.

- Asya-yı Osmani'nin dağları nereden.... eder ve kaç kola ayrılır tefsilan beyanı
- Avrupa-yı Osmani'de Bahr-i Siyah'a dökülen enharın beyanı
- Basra Körfezi'ne dökülen Fırat Nehri'nin beyanı
- Selanik Vilayetinin hudut, nüfus taksimatıyla mülhak kazalarının beyanı
- Bulgaristan emaretinde? Hudut, nüfus taksimatıyla kaç mutasarrıflığa taksim edildiğinin beyanı
- Aydın Vilayeti'nin hudut, nüfus taksimatıyla İzmir, Aydın, Saruhan Sancaklarına mülhak kazaların beyanı”³⁷⁶

III.6. Ders Kitapları

Daha önce de belirttiğimiz gibi ders kitapları genellikle yabancı dildeki eserlerin çeviri yapılmasıyla oluşurdu. Önceleri mühendishanenin matbaasında basılan kitap ve haritaların daha sonra devletten izin alınarak basımı yapılabilmektedir.³⁷⁷

Zararlı kitapların basımını ve dağıtımını devlet tarafından durdurulmuş mevcut olanlar da toplatılmıştır. Bunlardan bir kaçı şöyledir: 1902'de Galata'da Koro Milon Matbaasında basılan Rumca coğrafya kitabı ve Atina'da neşr olunup Beyoğlu'nda Hristo Dolos Kütüphanesi'nde satılmakta olan Rumca kitabının zararlı içeriklerinden dolayı ülkeye girişi yasaklanmıştır.³⁷⁸ Ermenice “Coğrafya-i Umumi” (1902) isimli kitap³⁷⁹, Mısır'da İsmail Ali Efendi'nin bastığı Arapça “Ennuhbetü'l Ezheriye” kitabı (1905)³⁸⁰ da devlet tarafından yasaklanmış kitaplar arasındadır. Ayrıca bunlar dışında 1904'te Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen Keldanice coğrafya kitabı³⁸¹ ve 5 Aralık

³⁷⁶ BOA. KB.MAA.FE.. (Kıbrıs Milli Arşivi Fetva Eminliği) 13/8310, 1923.

³⁷⁷ Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, s. 64.

³⁷⁸ BOA. DH.MKT. 606/50, 1320.

³⁷⁹ BOA. DH.MKT. 532/45, 1320.

³⁸⁰ BOA. ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı) 21/11, 1323.

³⁸¹ BOA. ZB. 589/41, 1322.

1914'te Galata'da Anglidi Kitabevi'nde bulunan coğrafya kitabının basımı ve okutulması da yasaklanmıştır.³⁸²

Osmanlı Devleti'nde ders kitapları çoğunlukla kişilerin istek ve çabalarıyla oluşturulmuştur. Yabancı dildeki eserler tercüme edilerek ihtiyaç oranında okullara ulaştırılmış,yabancı okullara da kendi istekleri doğrultusunda istenilen dilde kitap gönderilmiştir.³⁸³ 1916'da Batum'daki mekteplerde okutulmak üzere Almanca tarih ve coğrafya kitabı talep üzerine gönderilmiştir.³⁸⁴

Basılan kitapların ders olarak okutulabilmesi için Maarif Nezaretinden izin alınması gerekiyordu. Bunun neticesinde devlet uygun gördüklerinin basımına izin vermiştir.³⁸⁵ Buna örnek olarak; “Mebadi-i Coğrafya-yı Umumi” (1905), Ermenice “Musavver Coğrafya” (1905), a “Coğrafya-yı Umumi Cep Atlası” (1906), “Sualli ve Cevaplı Küçük Coğrafya Kitabı” (1907), “Mükemmel ve Munfasıl Coğrafya Atlası” (1907) ve “Yeni Coğrafya” (1907) kitaplarını sayabiliriz.³⁸⁶

11 Mayıs 1916'da İbtidai ve Sultani mekteplerinde okutulmak için İstanbul Maarif Müdürü Saffet Bey tarafından yazılan coğrafya kitabında kullanılacak haritaların okulların açılmasına yetişmesi için başka matbaada basılmasına karar verilmiştir.³⁸⁷

Bunlar dışında II. Meşrutiyet döneminde basılan bazı coğrafya kitapları şöyledir: “M. Tevfik-Haritalı “Musavver Yeni Coğrafya-i Umumi”, İbn Nüzhet Cevat Bey-“Haritalı Musavver Memalik-i Osmaniye Coğrafyası”, Behram Münir Bey-“Vatan-ı Mukaddes Yahut Memalik-i Osmaniye Coğrafyası”, “Nevasül Resimli ve Haritalı Rehnüma-yı Coğrafya”, “Yeni Tarzda Coğrafya”, Ali Tevfik Bey-“Nevasül Coğrafya-yı Umumi”, “Memalik-i Mahsura Coğrafyası”, “Mufassal

³⁸² BOA. MF. MKT.1203/39, 1333.

³⁸³ Ceyhan, *II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey'in Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası'nda Ortadoğu*, s. 49.

³⁸⁴ BOA, DH.ŞFR. 593/100, 1334.

³⁸⁵ Ceyhan, *II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey'in Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası'nda Ortadoğu*, s. 49.

³⁸⁶ BOA. MF.MKT. 846/30, 1323, BOA. MF.MKT. 849/54, 1323, BOA. MF.MKT.931/48, 1324, BOA. MF.MKT. 978/24, 1325, BOA. MF.MKT. 978/26, 1325 ve BOA. MF.MKT. 1020/48, 1325.

³⁸⁷ BOA. MF.MKT. 1216/5, 1334.

Memalik-i Osmaniye Coğrafyası”, Hüseyin Hıfzı Bey-“Mebde-i Coğrafya”, “Sualli ve Cevaplı Rehnüma-yı Coğrafya-yı Umumi”, “Sualli ve Cevaplı Talim-i Coğrafya”, Ali Nazım Bey-“Yeni Tertip Coğrafya Beş Kıta”, “Küçük Coğrafya”, “Haritalı Küçük Coğrafya”, Mahmut Eşref Bey-“Rüştiye Mektepleri Atlası”, “İbtidaiye Mektepleri Atlası”, “Umumi Mekteplere Mahsus Atlas”, Nasrullah ve Rüştü Beylerin birlikte hazırladığı-“Mükemmel ve Mufassal Memalik-i Osmaniye Atlası”³⁸⁸, Abdurrahman Şeref-“Coğrafya Dersleri”³⁸⁹ gibi.

Basılan kitapların bazılarının içeriklerini inceleyecek olursak;

İlk olarak Mehmed el-Enveri tarafından yazılan “Fenn-i Coğrafya” isimli kitabı ele alalım. Kitap Sultan Abdülmecid Han tarafından tercüme ettirilmiş olup 407 sayfadan oluşmaktadır. Kitap resimli olup dünyanın şekli ve yönleri, denizlerin isimleri, kıtalar ve ülkeler ayrıntılarıyla resimli olarak ele alınmıştır. Eser içerisindeki ülkelerin dağları, nehirleri, ovaları, gölleri, coğrafi yapıları, yetiştirilen ürünler gibi coğrafi unsurlar yine resimlerle zenginleştirilerek verilmiştir. Ayrıca ülke başkent ve şehirleri hakkında bilgi verilip bu şehirlerin tarihi, dini ve ticari yapıları da ele alınmıştır. Kitapta ayrıca İstanbul ile ilgili ayrı bir bölüm ayrılmış ve İstanbul’un dünya üzerindeki konumundan bahsedilerek şehrin sosyo-kültürel hayatı hakkında bilgi verilmiştir.³⁹⁰

Kamil Sezai tarafından 1853-1854 arası kaleme alınan coğrafya eserinin adı “Muhtasar Coğrafya-yı Musavver”dir. diğeri bir ismi ise “Risale-i Muhtasar Coğrafya”dır. Eserde 72 sayfadan oluşmakta olup kıtalar ve bu kıtalardaki ülkelerden ve bu ülkelerin dağları, nehirleri, gölleri, adaları ve denizleri gibi coğrafi unsurlarından bahsedilmektedir. Ayrıca ülkelerin nüfusları, meşhur şehirleri, tarihi

---

³⁸⁸ Gazi Cömert, *İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikayeleri*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 16-17.

³⁸⁹ Ümit Akagündüz, “Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihinde Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Örnek: Coğrafya Dersleri” *Turkish History Education Journal*, Bahar 2016, s. 341.

³⁹⁰ Sönmez, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, s. 51-52.

yerlerinden de bahsedilmiştir. Kitapta İstanbul ile ilgili ayrı bir bölüm de bulunmaktadır.³⁹¹

Binbaşı Ali Saib tarafından yazılmış olan “Coğrafya-yı Mufasall-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye” isimli eser Darüşşafaka’da ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser Osmanlı Devleti’nin Asya, Avrupa ve Afrika’daki vilayetleri hakkında bilgi vermektedir. Eserde İstanbul ile ilgili de ayrı bir bölüm bulunmaktadır.³⁹²

Rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere yazılan “Hülasa-i Coğrafya-i Osmani” isimli eser Yüzbaşı Remzi ve Kolağası Ali Cevad tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Osmanlı Devleti’nin Avrupa kıtasındaki şehirlerinin kazaları, köyleri, nüfusu, gölleri, dağları, tarım ürünleri gibi bilgiler yer almaktadır. Diğer eserlerde olduğu gibi İstanbul ile ilgili ayrı bir bölüm bulunmaktadır.³⁹³

III.7. Türkçülük Akımı Ve Eğitime Yansımaları

Türkçülüğün temelleri “Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı, Şehabettin Zerdabi gibi aydınlar tarafından atılmıştır. Türkçülük bir fikir akımı olarak ortaya çıkmış ve bunun etkileri edebiyatta, sanatta, kültürde, siyasette kendisini göstermiştir. Özellikle Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’in bu alanda çok önemli çalışmaları olmuştur. Bu nedenle bu akımın fikir babalarıdır diyebiliriz.³⁹⁴

İsmail Gaspıralı “Usul-i Cedid” hareketini savunmuş ve eğitimde bunu hayata geçirmek için çalışmalar yapmıştır. Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu ise “Millî Eğitim” görüşünün eğitimdeki temel amaç olduğunu belirtmişlerdir.³⁹⁵

Türkçülere göre eğitim ailede başlamalıdır. Aile çocuklarını Osmanlı-Türk toplum geleneğine göre yetiştirmelidir. Bu sebeple de eğitim ilk kademesi aile

---

³⁹¹ Sönmez, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu, s. 54.

³⁹² Sönmez, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu, s. 57.

³⁹³ Sönmez, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu, s. 58.

³⁹⁴ Oğuz Kaan Dalgıç, Ziya Gökalp’in Türk Millî Kimliği Algısı ve Türkçülük Anlayışı, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Mersin Temmuz 2018, s. 33.

³⁹⁵ Şeref Göküş, II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 113.

olmalıdır. Aileden sonraki eğitim ise “anaokulu” ile devam etmelidir. Burada çocuklar harfleri ve rakamları tanıyarak, milli ve manevi duyguları oluşturan oyunlar oynamalıdır. Daha sonra ise yedi yaşında ilkokul dönemi başlamalı ve bu kademedeki eğitimin amacı da topluma faydalı bir birey yetiştirmek olmalıdır. Ayrıca ilkokulda çocukların dinini, vatanını, milletini sevmesi ve bu değerle yetişmesi için eğitim verilmelidir. Türkçülere göre, çocukların iyi bir eğitim almasında öğretmenin yanı sıra derste dinlediği konuyu görerek materyallere dokunarak dersi işleme o dersi daha iyi anlamasını sağlayacaktır. Kızların eğitimi üzerinde de hassasiyetle duran Türkçüler, yaptıkları Anadolu gezilerinde “Kız Okulları” nı ziyaret ederek kızların eğitimi konusunda bilincin oluşması için çaba harcamışlardır. Üzerinde durulan bir diğer konu da “Beden Eğitimi” konusudur. Çünkü Türkçüler Türk gençlerinin kendilerinden istenilen dinginliğin, gücün, enerjinin “Beden Eğitimi” ile sağlayacaklarını düşünüyorlardı.³⁹⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türkçüler diğer alanlarda ve eğitimde “Millet-i Hakime” düşüncesi ile hareket etmiş, bu düşünce bir kurtarıcı formül olarak görülmüştür.³⁹⁷

III.8. II. Medreselerin Durumu

Osmanlı'nın kuruluş döneminde kurulan medreseler eğitimdeki onca değişikliğe rağmen pek fazla değişmemiş bu nedenle de yenilenmeye ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaca neden olan en büyük sebepler ise “beşik ulemalığı, talebelerin isyanı ve geleneklerin çiğnenmesi” gibi sebeplerdir. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise devrin gerisinde kalmamak adına diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi medreseler de ıslah çalışmaları yapmaya başladılar. Yapılan ıslah çalışmalarından biri de yeni derslerin eklenmesiydi. Yapılan değişiklikle Türkçe, Coğrafya, Tarih, Matematik, Fizik Kimya gibi dersler eklenmiştir.³⁹⁸ Ayrıca bu dönemde medreselerin yapıları da değiştirilerek mektep

³⁹⁶ Göküş, *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi*, s. 137-150.

³⁹⁷ Fahri Yetim, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Milleti Hakime” Düşüncesi ve Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 18, Aralık 2008, s. 83.

³⁹⁸ Cömert, *İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikâyeleri*, s. 14.

yapılarına benze yapılar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple de medreseler derecelendirilmiş ve basamaklara ayrılmıştır. Yapılan bu değişikliklerin nedeni ise yeni sisteme ayak uydurmaktır.³⁹⁹

Meşrutiyet dönemine girilirken “Medreseler” konusunda bazı tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların ana konusunu medreselerin işlevi dışında bir eğitim kurumu olduğuydu. Bu dönemde batı hayranı bazı kişiler medreselerin artık vazifelerini yerine getirmediklerini, askere gitmek istemeyenlerin kullandıkları bir araç olduklarını, medreselerin ülkeye katkı sağlamadıklarını ve buraya yapılan masrafların yerine bu para ile Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Karşıt görüşü savunanlar ise medreseleri tamamen kaldırmak yerine ıslah edilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu kapsamda Ziya Gökalp, medreselerin bir araya toplanarak “Medrese-i Külliye” adı altında birleştirilmesini orta ve yüksek olmak üzere iki dereceden oluşması gerektiğini savunuyordu. Medreseler konusunda yaşanan tartışma konularından birisi de “dil” üzerinedi. Bir takım kişiler eğitimin “Türkçe” yapılması gerektiğini savunurken bazıları da “Arapça” nın ders olarak okutulması gerektiğini ve derslerin de Arapça olarak işlenmesi gerektiğini savunuyordu. Başka bir kesim ise “Arapça”, “Türkçe” ve “Kürtçe” nin dil olarak okutulması gerektiğini düşünüyordu. Bu konuların yanı sıra “eğitim süresi”, “cer meselesi”, “müderrislerin durumu” ve “derslerin içeriği” gibi konular da tartışma konuları arasında yer almıştır.⁴⁰⁰

Bu dönemde müderrisler de kendi haline bırakılmışlardı. Ders verenler genellikle başka işle uğraşp boş vakitlerinde bu işi yapanlardan oluşuyordu. Medreselerin programlarının değişmesi konusunda hemen hemen herkes hemfikir di. Ancak herkes ayrı bir program önermekteydi. Önerilen programlardan “Eşrefefendizade Şevketi” nin önerisinde sekiz yıllık eğitim veren medreselerin programında “Coğrafya” dersinin bir, iki, üç ve sekizinci sınıfta haftada iki saat

---

³⁹⁹ Zeki Salih Zengin, “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Dönemi’nde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 36, 2006, s. 57.

⁴⁰⁰ Adem Ölmez, “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme”, *Vakıflar Dergisi*, S: 41, Haziran 2014, s. 130-131.

olarak okutulması gerektiği belirtiliyordu.⁴⁰¹ Gürünlü Hilmi Bey'in ayrıntılı olarak önerdiği ders programında ise "Coğrafya" dersi bulunmakta ve bu programda bu dersin orta dereceli de sabah ikinci ders olarak işlenmesi gerektiğini yüksek dereceli de ise sabah birinci ders olarak işlenmesi gerektiği belirtilmektedir.⁴⁰²

III.9. Coğrafya'ya Katkı Sağlayan Eğitimciler Ve Eserleri

III.9.1. Satı Bey

Asıl adı Mustafa Satı el-Hursi'dir.⁴⁰³ 1880'de Yemen'de doğmuştur. Matematiğe olan ilgisinden dolayı arkadaşları arasında "Arşimet" lakabıyla tanınmıştır.⁴⁰⁴ Babası Yemen'de mahkeme reisi olup⁴⁰⁵ 15 kardeştir.⁴⁰⁶ Satı Bey ilköğretimini Osmanlı'nın Arap vilayetlerindeki medreselerde tamamlamıştır. Mülkiye İdadisini ve Mülkiye Yüksekokulunu bitirmiş,⁴⁰⁷ daha sonra Yanya İdadisinde "Tarih-i Tabii" öğretmenliği yapmış ve 1905'te görevinden ayrılarak Radkoviç ve Florina'da kaymakamlık görevinde bulunmuştur. Bu süre içerisinde birçok gazete ve dergilerde yazıları yayınlanmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra kaymakamlık görevinden de istifa etmiş ve 1909'da dönemin Maliye Nazırı olan Mustafa Nail Bey'in ısrarı üzerine Darülmualimin'de müdürlük görevine başlamıştır. 1913'te bu görevinden istifa etmiş ve Darüşşafaka müdürlüğüne getirilmiştir. Ancak kısa süre sonra bu görevinden de istifa etmiş ve 1915'te "Yeni Mektep" isminde bir anaokulu ve ilkokul açmıştır. Daha sonra Suriye'ye geçmiş fakat burayı Fransızların işgal etmesi üzerine önce İtalya'ya oradan da Irak'a geçerek Milli eğitimin kurucularından birisi olmuştur. 1941'de Irak'tan ayrılmış, 1946'da ise Kahire'ye geçerek burada Pedagoji ve Sosyoloji derslerini okutmuştur. Bu enstitüde

⁴⁰¹ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 445-450.

⁴⁰² Erkek, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*, s.268-269.

⁴⁰³ Türk, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi", s. 424.

⁴⁰⁴ Mustafa Şanal, "Mustafa Sâti Bey'in Öğretmenlere Önermiş olduğu Öğretim Yöntemleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, S: 21, 2006, s. 340.

⁴⁰⁵ Mustafa Ergün, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 1, 1987, s. 4.

⁴⁰⁶ Türk, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi", s. 424.

⁴⁰⁷ Şerif Korkmaz, "Mustafa Satı Bey ve Tarih Öğretimi Üzerine Görüşleri", *A.Ü. Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 2, S: 2, 2007, s. 154.

profesörlüğe kadar yükselmiş ancak 1957 de bu görevini bırakarak 1968’de Kahire’de ölmüştür.⁴⁰⁸

III.9.1.1. Satı Bey ve Coğrafya Eğitimi Hakkındaki Görüşleri

Satı Bey’in Coğrafya hakkındaki görüşlerine geçmeden önce genel olarak eğitim ile ilgili düşüncelerine değinelim.

Satı Bey Beyrut’ta verdiği konferanslarda eğitim-toplum ilişkisini şöyle dile getirmiştir: “Eğitim sosyal bir faaliyettir yani bir önceki neslin eserlerinin yeni nesillere intikalidir.”⁴⁰⁹

Satı Bey’e göre eğitimimizin en büyük sorunu mektep-medrese ikiliğidir. Eksikliğin askeri yönde olduğu düşüncesiyle ilk önce askeri okullar açılmış daha sonra sivil okullar açılmıştır. Satı Bey’e göre Avrupa eğitim yönünden bizden çok ileridedir.⁴¹⁰ Satı Bey eğitimde reformun ilkokuldan itibaren başlatılmasını ve toplumdaki herkesin öğretmenlik yapamayacağı görüşünü savunmaktadır.⁴¹¹

“Yarıncı Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır” sözü Satı Bey’in eğitim üzerindeki gelişimi açıklayan en önemli sözlerinden birisi olmuştur. Ayrıca Satı Bey öğretmenlere hangi ilke ve öğretim yöntemlerinin öğretilmesi hususundaki görüşlerini de eserlerinde sıkça tekrarlamıştır.⁴¹² Öğretmenlerin dikkat etmesi gereken bir diğer husus da eğitim-öğretim faaliyetlerinde muhakeme yeteneğinin geliştirilmesidir. Böylece öğrenci derste pasif bir dinleyici olmaktan çok aktif bir düşünme yeteneğine sahip olacaktır. Satı Bey öğretmenleri bir orduya benzetmiş ve bunu öğrencilerine her fırsatta dile getirmiştir. Bunu da şu sözleriyle belirtmiştir:

“... Bu itibar ile vazifeniz bir ordunun vazifesine benzer; harici ve maddi düşmanlara değil dahili ve manevi düşmanlara karşı harp ile mükellefl!... Bir ordu ki düşmanların en kavi en muhaliki (öldürücü) olan cehaleti imha ile muvazzaf!...

⁴⁰⁸ Şanal, “Mustafa Sâti Bey’in Öğretmenlere Önermiş olduğu Öğretim Yöntemleri”, s. 340.

⁴⁰⁹ İlhan Aksoy, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikası ve Satı Bey”, *Gazi Türkiyat*, S: 3, 2008, s. 75.

⁴¹⁰ Ergün, “Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, s. 4.

⁴¹¹ Murat Polat-İ. Bakır Arabacı, “Emrullah Efendi ve Satı Bey’den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 21, 2015, s.36-39.

⁴¹² Şanal, “Mustafa Sâti Bey’in Öğretmenlere Önermiş olduğu Öğretim Yöntemleri”, s. 341.

Askeri ordularımız, mazide büyük muvaffakiyetler, muzafferiyetler istihsal elde ettiler; son iki sene zarfında kişver-i hürriyet meşrutiyeti feth ettiler. Şimdi artık muzafferiyet ve fütuhât sırası muallimler ordusuna gelmiştir.”⁴¹³

Satı Bey’in Coğrafya ile ilgili görüşlerine gelecek olursak; Satı bey coğrafya dersinde “usûl-i tekşif” yönteminin uygulanmayacağını söylemiş bunu da şöyle dile getirmiştir:

“Coğrafya dersinde kabil-i tatbik değildir. Çünkü coğrafyanın öğrettiği hakikatler, seyahatler, küre-i arzın her tarafında icra edilen tetkiklerin neticesidir. Bu hakikatleri bizzat ve yeniden keşfedebilmek için bütün bu seyahatleri bizzat icra etmek, bütün bu tetkikleri yeniden yaptırmak lazım gelir...”⁴¹⁴

Satı Bey “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır” adlı makalesinde coğrafya dersi ile önemli hususlara değinmiştir. Buna göre; coğrafya dersinde anlatılan bilgiler öğrencinin kafasında canlanmalı adeta öğrenci anlatılan yeri uzaktan görüyor gibi olmalıdır. Bu sebepten dolayı Coğrafya dersine ilk önce eşya gibi başlamalı, öğrenciye ilk olarak okulu, yaşadığı şehir ve kasaba civarını anlatarak çocukları ilk olarak kırlara, ovalara, dağlara, adalara, köylere... götürmek gerektiğini vurgulamıştır. Öğrencinin yaptığı bu gözlemler coğrafya dersi için bir temel mahiyetindedir. Güneş ve ayın doğuş-batışıyla ilgili gözlemler çeşitli mevsim manzaraları coğrafyanın ilk zeminini oluşturmaktadır. Coğrafya dersinin iyi anlaşılması hususunda önemli olan malzemelerden biri de “Harita”lardır. Yine harita konusunda da öğrencilere bilgiler temelden başlanmalı, çocuklar gördükleri şeylerin plan ve krokileri yapmaya alıştırmalıdır. Haritalar mümkün olduğu kadar öğrencilerin gözü önünde bulunmalı ve ders esnasında öğrencinin anlayacağı şekilde üstüne şekiller yapılarak dersi iyi anlamaları sağlanmalıdır. Matematiksel coğrafyanın öğretimi ise gözlemlere ve seyahat hakkındaki bilgilere dayandırılmalıdır.⁴¹⁵

⁴¹³ Mustafa Şanal-Mustafa Çelikten, “Mustafa Sâti Bey’e Göre Öğretmenlik Mesleği”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 21, 2006, s. 345-346.

⁴¹⁴ Şanal, “Mustafa Sâti Bey’in Öğretmenlere Önermiş olduğu Öğretim Yöntemleri”, s. 342.

⁴¹⁵ Türk, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”, s. 431-435.

Buradan da anlaşılacağı üzere Satı Bey Coğrafya dersinin ezberden uzak çeşitli tasvirler yaparak ve yaşayarak, görerek öğretilmesi gerektiğini savunmuştur.⁴¹⁶

Eserleri: Fenn-i Terbiye, Layihalarım, Ümit ve Azim, Vatan İçin, Ara wa ahadis fi at-tarbiya wa't talim, Yevm Maysalun...⁴¹⁷

III.9.2. Faik Sabri Duran ve Coğrafyaya Katkıları

Faik Sabri Duran, 1881'de İstanbul'da doğmuş olup lise eğitiminden mezun olduktan sonra İstanbul'daki çeşitli gazete ve dergilerde görev almıştır. Daha sonra Paris'e gitmiş Meşrutiyet'in ilanından sonra da ülkesine geri dönmüştür. 1909'da ise "Maarif Nezareti"nin Avrupa'ya öğrenci göndermek amacıyla yaptığı sınavı kazanmış ve tekrar Paris'e gitmiştir. Burada "Sorbonne Üniversitesi" nin Coğrafya Bölümünde eğitim hayatına devam etmiş ve önemli coğrafyacıardan dersler almıştır. 1912'de ise tekrar ülkesine geri dönüş yapmıştır.⁴¹⁸

Ülkeye geri döndükten sonra da orta ve yükseköğretimde görev almış ve buralarda coğrafya dersleri vermiştir. Görev yaptığı okullar için birçok coğrafya kitabı yazmış ve ayrıca halk için de birçok eser oluşturmuştur. 1913'te Darülfünun Coğrafya muallimliğine tayin edilmiştir. 1915'te "İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi Coğrafya-i Tabii ve İslam ve Türk Coğrafyası" kürsüsünde müderrislik yapmıştır. Daha sonra "Coğrafya Enstitüsü" nde Prof. E. Obst ile birlikte halka coğrafya konferansı vermiştir. 1918'de Duvar haritalarının basımını denetlemek için Berlin'e gidecek olan Faik Sabri Bey'e gerekli bilgi ve belgeler verilmiştir.⁴¹⁹1920'de Londra ve Paris'e giderek ülkemiz adına "fahri baş komiserlik" yapmıştır. 1926'da ise Türkiye'ye geri dönüş yapmış ve tercüme

⁴¹⁶ Şanal, "Mustafa Sâti Bey'in Öğretmenlere Önermiş olduğu Öğretim Yöntemleri", s. 342.

⁴¹⁷ Ergün, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", s. 5.

⁴¹⁸ Mehtap Kocatürk, "Türkiye'de Modern Coğrafya'nın Öncülerinden Faik Sabri Duran ve Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu Adlı Eseri", *International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, c. 5, S: 23, 22019, s. 1325.

⁴¹⁹ BOA. DH.EUM.SSM. 59/37, 1336.

faaliyetleriyle uğraşmıştır. Vefatına kadar ise “Galatasaray Liselerinde” öğretmenlik yapmıştır.⁴²⁰

Faik Sabri Duran’ın coğrafya’ya yaptığı hizmetlerden bahsedecek olursak; ders kitaplarının yanı sıra çeşitli cep kitapları, atlaslar ve ansiklopediler hazırlamıştır. Hem Meşrutiyet devrinde hem de Cumhuriyet döneminde coğrafyayı halka sevdirmiştir. Prof. E. Obst ile yaptığı çalışmalarda coğrafya enstitüsüne bağlı bir tetkik cemiyeti kurmaya çalışmıştır. Ayrıca iki eğitimci memleket gezilerinde saha çalışması yaparak sonuçları raporlamayı ve bu raporlarına arşivleyerek daha sonra yayınlamayı amaçlamışlardır. İkilinin planları arasında; ülkenin her köşesine dağıtmak için resimli ve haritalı bir kitap hazırlamak ve coğrafya müzeleri kurmak gibi düşünceleri de vardır. Ancak bu planlar “Mondros Mütarekesi” sebebiyle gerçekleştirilememiştir.⁴²¹

Duran’ın yayımlanmış kitaplarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz; “Yeni Coğrafyaya Medhal”, “Coğrafyada İlk Adım”, “Coğrafya-yı Tabii”, “Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi”, “Çocuklara Coğrafya Dersleri”, “Yeni Cep Atlası”, “Coğrafya-yı Umumi”, “Coğrafya-yı Osmani”, “Yeni Avrupa Coğrafyası”...⁴²²

III.9.3. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Coğrafyaya Katkıları

1886’da İstanbul’da doğmuş olup ilk, orta ve lise öğrenimini de İstanbul’da yapmıştır. 1908’de “İstanbul Tabii İlimler Fakültesi” ni bitirmiştir.⁴²³ 1910 yılında Eğitim Bakanlığı tarafından “pedagoji ve el işleri” ile ilgili inceleme yapması için Avrupa’ya gönderilmiştir. Ülkeye döndükten sonra öğretmenlik ve yöneticilik görevlerinde bulunmuştur.⁴²⁴

⁴²⁰ İ. Hakkı Akyol, “Ölümlerinin Yıldönümü Münasebetiyle Müderris Faik Sabri Duran ve Prof. Ernest Chaput”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S: 3-4, s. 144-145.

⁴²¹ Sezgi Durgun, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Bir Entellektüelin Portresi: Faik Sabri Duran”, *Muhakeme Dergisi*, c. 1, S: 2, 2018, s. 138-139.

⁴²² Osman Gümüşçü-Nazan Karakaş Özur, “Türkiye’de Modern Coğrafya’nın Kuruluşu ve Örgütlenmesi” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 32, S: 93, 2016, s. 136.

⁴²³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 9.

⁴²⁴ Mehmet Güngör, “Çağın Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 4, S: 1, Haziran 2008, s. 55.

Baltacıoğlu'na göre çalışmak, anlamak ve öğrenmek yemek içmek gibi zorunlu ihtiyaçlardandır. Ona göre, eğer doğal şartlar var ise öğrenmemek elde değildir.⁴²⁵ Baltacıoğlu'nun II. Meşrutiyet'de yazdığı eserler genel olarak toplumsal problemlerin tespitine yöneliktir. O genelde sorunları bir sosyolog gözüyle incelemiştir.⁴²⁶

Türkiye'deki pedagoji ve sosyoloji alanının clerinden olan Baltacıoğlu, sosyolog kimliğinin yanı sıra aynı zamanda iyi bir coğrafyacıdır. Bu alanda vermiş olduğu "Coğrafya'nın Usul- Tedrisi" eseri 1913'te Maarif Nezareti adına basılan ve ilk olma özelliği gösteren bir eserdir. Baltacıoğlu, bu alanda yapılan yayınların yetersizliğinden bahsetmiş ve coğrafyanın ğretim tekniği hakkında bu eserini yazmıştır.⁴²⁷

Eğitim konusunda "Ezbercilik"ten bir hayli yakınan Baltacıoğlu, Coğrafya konusunda da öğrenciliği sırasında ezbercilikten dolayı bu dersten nefret ettiğini belirtmiştir. Kitap, resim, harita, atlas gibi araç-gereçlerin ezber için kullanımını tehlikeli olarak görmüş ve bilginin hayat için kullanılması gerektiğini dile getirmiştir. İnsanın doğduğu köyü, ormanlarını, madenlerini tanımayan insanların ülkelerini koruyacak gte olmadıklarını söylemiştir. Bu sebeple yazdığı "Coğrafya'nın Usul- Tedrisi" eserinde coğrafya ile ilgili şu başlıklar dikkat çekmektedir: Coğrafya her şeyden evvel bir eşya dersidir, ilk coğrafya dersleri tabiattan alınmalıdır, coğrafya tedrisatında resimlere müracaat etmelidir, elişi numunelerinden istifade etmelidir, coğrafyaya ait resimlerden mecmualar yaptırılmalıdır, mukayese cetvelleri yaptırılmalı, coğrafyadaki yalnız isimleri değil esbab ve avamili de öğretmelidir, musavver

---

⁴²⁵ A. Zeynep Işık, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Yaklaşımı", *M.. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S: 9, 1997, s. 258.

⁴²⁶ Nebahat Geri, "Toplumsal Bir Kalkınma Modeli Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Dn Eğitimi Anlayışı zerine Bir Değerlendirme", *. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, S: 2, Temmuz Aralık 2003, s. 48.

⁴²⁷ Ayhan Vergili, "Bilinmeyen Bir Yönüyle İsmail Hakkı Baltacıoğlu", *Sosyoloji Dergisi*, S: 29, 2014, s. 412.

coğrafya defterleri yaptırılmalıdır, kabartma haritalar göstermelidir, talebeye harita yapma usulünü öğretmelidir...⁴²⁸

Coğrafya ile ilgili anlayışın değişmesi gerektiğini düşünen Baltacıoğlu, coğrafyanın ezber sisteminden kurtularak sevdireceğini dile getirmiştir. Coğrafya alanında ele aldığı bir diğer eseri olan “Toplu Tedris” isimli eserinde şunları dile getirmiştir: “Coğrafya yeryüzü bilgisi değil mntıkların, zonelerin bilgisidir. Yeryüzünü vareden toprakları, suları, havaları, nebatları,hayvanları ve insan sosyetelerini, sonra bu sosyetenin müesseseleri olan dinleri, teknikleri, dilleri... hep homojen şekil bölünmesine zone’lara ayırınız; böylece bir takım şekil tipleri, morfolojik üniteler, şekil mntıkları, zoneler elde edeceksiniz ki bunların ilmi surette incelenmesine coğrafya ilmi denir. Öyleyse coğrafya yeryüzünün gelişigüzel incelenmesi değil metodik ve orijinal bir incelenmesidir. Bu incelenmenin izahlı olması da lazımdır...” öğrencilerin nasıl olması gerektiğini ise “İstihsal Prensibi” ile açıklamaktadır. Öğretmenin gerekli ortamı sağlayan kişi olduğunu, coğrafyayı öğrenecek kişinin öğrenci olduğunu bunu yaratıcı düşüncesiyle yapması gerektiğini anlatmıştır. Ayrıca öncelikle coğrafya öğretiminin amacının bilinmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁴²⁹

III.9.4. Saffet Geylangil ve Coğrafyaya Katkıları

Saffet Geylangil, 1877’de İstanbul’da doğmuş olup Meşrutiyet döneminde coğrafya alanında eser veren eğitimcilerdendir. 1896’da Mülkiye mektebinden mezun olmuş ve aynı yıl Maarif Nezareti’nde çalışmaya başlamıştır. 1897’de ise “Paşakapısı Rüştüyesi”nde öğretmenliğe başlamıştır. 1899’da “Üsküdar İdadîsi”nde “Coğrafya-yı Umrani” (Ekonomik Coğrafya) derslerine girmiştir. 1915’ten itibaren Darülfünun’da Türkiye Coğrafyası ve İktisadi Coğrafya” derslerine girmiştir.⁴³⁰

Saffet Bey’in coğrafyaya katkılarına göz atacak olursak; Osmanlı Devleti’nin Maarif-i Umumiye haritasını üç kıta üzerinde resimlemiştir. Ayrıca mekteplerde

⁴²⁸ Ömer Obuz, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Düşünce Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Ekim 2015, s. 383-385.

⁴²⁹ Obuz, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Düşünce Dünyası*, s. 386-387.

⁴³⁰ Ali Yiğit-Harun Tunçel, *100. Yılında Tüürkiye’de Coğrafyacılar Türkiye Coğrafyacı Biyografileri (1915-2015)*, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları,Bilecik 2017, s. 5.

okutulmak üzere birçok coğrafya kitabı yazmıştır. Bunlardan başlıcaları şöyledir: “Memalik-i Osmaniye Coğrafya-yı İktisadi (1910)”, “Resimli Haritalı Coğrafya-yı Umumi (1910)”, “Resimli Haritalı Coğrafya-yı Umumi Birinci Sene (1912)”, “Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmani İkinci Sene (1912)”, “Küçüklere Coğrafya Hikayeleri (1916), “Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umumi (1921)”, “Resimli ve Haritalı Yeni Türkiye Coğrafyası (1923-24)...”⁴³¹

Saffet Bey, 1915’te Darülfünun’a girdikten sonra hayatının sonuna kadar bu alanda öğretmenlik mesleğini icra etmiş ve coğrafya alanında eserler vermeye devam etmiştir. 1941’de “Türk Coğrafya Kurumu” nun kurucu üyeleri arasında yer almış ve yapılan “Türkiye Birinci Coğrafya Kongresi”nde program ve ders kitaplarından sorumlu üyelerden biri olmuştur.⁴³²

---

⁴³¹ Cömert, *İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikayeleri*, s. 20-21.

⁴³² Cömert, *İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikayeleri*, s. 21.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Meşrutiyet'in sonlarına kadarki süreyi kapsayan dönemde birçok Coğrafya çalışması yapılmış ve bu çalışmalar eğitim-öğretim faaliyetleriyle, yazılan ders kitaplarıyla, tercüme faaliyetleriyle ve dönemin eğitimcileriyle geliştirilmiştir. Yapılan bu çalışmaların birçoğu kayıt altına alınarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki Coğrafya çalışmaları çok erken dönemlerde başlamış ancak, Coğrafya'nın ders olarak okutulması zaman almıştır. Zamanla tercüme faaliyetleri yapılmış ve bu alanda birçok ders kitabı oluşturulmuştur. Elimize ulaşan bu belgelerde coğrafya dersinin müfredatı hakkında bilgi verilmiş, okutulan ders kitaplarından derse giren hocalara kadar hepsi kayıt altına alınmıştır. Coğrafya dersinde işlenen konular, bu dersin sınav soruları ve ders saatleri de bu belgelerle günümüze ulaşmıştır. Coğrafya adına yapılan çalışmalar Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiş ve bu çalışmaları yapanlara da yardım ve kolaylık sağlanmıştır. Okullarda okutulan ders kitapları da titizlikle incelenerek seçilmiş ve dersler harita gibi araç-gereçlerle zenginleştirilerek verilmeye çalışılmıştır.

II. Abdülhamid zamanında, yeni usulle eğitim dönemine geçilmiş ve bu kapsamda okulların isimleri dahi değiştirilmiştir. Bu dönemde, yapılan bazı değişikliklerle "Tarih" ve "Coğrafya" derslerinin saatleri azaltılmıştır. Bu dersler, ilk önce köy okullarının müfredatlarından daha sonra ise şehir ve kasabaların okul programlarından kaldırılmış, yerine ise "Din" dersi eklenmiştir. Tarih ve Coğrafya dersleri tehlikeli olarak görülmüş bu kapsamda bazı kitaplar dahi toplatılmıştır. Ayrıca, bu kitapların basım ve dağıtımını da yasaklanmıştır. Bu dönemin genel eğitime baktığımızda ise, yapılacaklar genelde kağıt üzerinde kalmış ve özellikle halkın eğitime bakış açısı ve öğretmen azlığı sebebiyle eğitim reformları istenen seviyeye ulaşamamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde ise ilk olarak ilköğretimin ücretsiz ve zorunlu hale getirilmesi düşünülmüş ve bu seviyedeki okulların sayısında artış meydana gelmiştir. Ancak ilköğretimde yaşanan bu ilerleme faaliyetleri, ortaöğretim kademesinde olmamıştır. Birçok rüştiye mektebi kapatılmış ve bu alanda bir gerileme yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde yaşanan savaşlar nedeniyle eğitimde aksaklıklar yaşanmış ancak dönemin devlet adamları ve eğitimcileri bu sorunları düzeltme adına birçok çalışma yapmışlardır. Son dönemde yaşanan bu sorunlara rağmen modernleşme hareketleri hızlı bir şekilde devam etmiş ve yaşanan bu savaşlara rağmen yeni okullar açılmış ve öğretmenlere modern eğitimin teknikleri öğretilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda meşrutiyet döneminde Satı Bey ve Saffet Geylangil gibi eğitimciler önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca, en büyük sorunlardan biri de öğretmen yetiştirme hususunda yaşanmıştır. Savaşlar sebebiyle öğrenci sayısında yaşanan azlık mevcut öğretmen sayısını da etkilemiştir. Bütçe darlığı sebebiyle de öğretmen maaşları ödenememiş ve bu meslek tercih edilmemeye başlanmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

ADIVAR, A. Adnan; *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.

AKAGÜNDÜZ, Ümit; “Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihinde Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Örnek: Coğrafya Dersleri” *Turkish History Education Journal*, C. 5, S:1, Bahar 2016, ss. 340-356.

AKALIN, Şükrü Haluk; “II. Abdülhamid Döneminde Türk İşaret Dili”, M. Özyetgin (Edt.), *Yıldız Saray Sohbetleri*, (20-31.), İstanbul 2017, s. 22.

AKKAN, Erdoğan; “Cumhuriyet’in 50. Yıldönümünde Coğrafya” *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S: 5-6, ss. 1-5.

AKSOY, İlhan; “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Politikası ve Satı Bey” *Gazi Türkiyat*, S: 3, 2008, ss. 67-87.

AKSOY, Numan Durak-ARSLANTAŞ, Halis Adnan; “Ana Hatlarıyla Selçukludan Cumhuriyete Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S: 1, Elazığ 2010, ss. 471-488.

AKYOL, İ. Hakkı; “Ölümlerinin Yıldönümü Münasebetiyle Müderris Faik Sabr Duran ve Prof. Ernest Chaput”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S: 3-4, ss. 143-152.

AKYOL, İbrahim Hakkı “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: 1, S: 2, Nisan 1943, ss. 121-136.

AKYÜZ, Yahya; “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *OTAM*, S: 5 1994, ss. 1-47.

AKYÜZ, Yahya; “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, C. 1, S: 2, 2011, ss. 9-22.

- AKYÜZ, Yahya; “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme 160. Yılında Darülmüallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, S: 20, 2006, ss. 17-58.
- AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2008*, Pegem Akademi, Mart 2008.
- ALKAN, Mehmet Ö.; “İkinci Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji”, M. Bulut, M. Enes Kala...vd.(Edt.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, (309-367), İZÜ Yayınları, Ocak 2019 İstanbul.
- ALTIN, Hamza; “Osmanlı Son Döneminde Müallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S: 1, Haziran 2011, ss. 11-24.
- ARSLAN, Ümmü Gülsüm; *Osmanlı Yenileşme Hareketleri Döneminde Çocuk Eğitimi*, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, (Proje Yöneticisi: Uğur Ünal), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2014.
- ASLAN, Erdal; “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları”, *Eğitim ve Bilim*, C. 35, S: 158, 2010, ss. 215-231..
- AŞIKOĞLU, Nevzat Y.; “Selim Sabit ve Rehnuma-i Müallimin Adlı Eserindeki Eğitim Görüşleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 31, S: 34, Ekim-Kasım-Aralık 1995, ss. 115-120.
- ATA, Bahri; “Selim Sabit Efendi’nin Okul Tarihi İnşası”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 7, S: 2, Bahar 2009, ss. 377-392.
- AVCI, Alaettin; *Türkiye’de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi (Cumhuriyet Devrine Kadar)*, Gnkur Basımevi, Ankara 1963.

- BABİNGER, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- BALTACI, Cahit; “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 444-462.
- BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı; *Talim ve Terbiyede İnkılap*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- BAYTAL, Yaşar; “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, *OTAM*, S: 11, 2000, ss. 23-32.
- BİNGÜL, Ahmet Serhat; *Türk Resim Sanatının Gelişmesinde 19. Yüzyıl Askeri Okul ve Askeri Ressamların Rollerini*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013.
- BİRECİKLİ, İhsan Burak; “Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Bakış*, C. 2, S: 3, Kış 2008, ss. 211-226.
- BOZTEPE, Süleyman; *II. Abdülhamid Dönemi İdadilerde Tarih ve Coğrafya Eğitim-Öğretimi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015.
- BUDAK L.-BUDAK Ç.; “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 3, 2014, ss. 377-393.
- BULUT, Mehmet; “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi’ye Yeniden Bir Bakış”, M. Bulut, M. Enes Kala...vd.(Edt.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, (245-261) İZÜ Yayınları, Ocak 2019 İstanbul.
- BUYRUKÇU, Ramazan; “Selim Sabit Efendi’nin Rehnümâ-i Muallimîn’ine Pedagojik Bir Yaklaşım” *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan 2002, C. 4 S: 12, ss. 7-30.
- CEYHAN, Ömer; *II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey’in Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası’nda*

- Ortadoğu*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- CEYLAN, Mehmet Akif; “Ali Cevad’ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S: 61, 2018, ss. 242-254.
- CEYLAN, Sevim; *Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ortaöğretim (1876-1920)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Ağustos 2012.
- CÖMERT, Gazi; *İbtidailerde Kullanılan Coğrafya Kitaplarının İncelenmesine Bir Örnek: Küçüklere Coğrafya Hikâyeleri*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- CÜCÜK, Eyüp; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Giriş Şartları İle Usûllerinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi (Nizamnâme ve Talimatnâmelere Göre)*, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Temmuz 2015.
- ÇALIŞKAN, Hamit; *Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş Döneminde Kullanılan Coğrafya Ders Kitaplarının İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- ÇETİN, Firdevs; “İki Osmanlı Tipolojisinin Mukayesesi: Pirî “Reis” ile Evliya “Çelebi”nin Fikri ve Tarihi Serüveni”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S: 14, Bahar 2013, ss. 1-13.
- ÇETİN, Kenan; “Türk Eğitim Tarihinde Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgilerin Tarihsel Süreci” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S:1-2, 2003, ss. 163-185.
- ÇETİNSAYA, Gökhan; “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönem Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 47, 2016, ss. 353-409.
- ÇİYDEM, Erol; *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Şubat 2017.

- ÇOT, Fatma Zuhâl; *İttihat ve Terakki Cemiyeti Eğitim Sistemi*, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2010.
- DAĞDELEN, Selçuk; *Selim Sabit Efendi'nin "Nahv-i Osmânî" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis Haziran 2013.
- DALGIÇ, Oğuz Kaan, *Ziya Gökalp'in Türk Milli Kimliği Algısı ve Türkçülük Anlayışı*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Mersin Temmuz 2018.
- DEMİR, Şerif; "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 13, 2015, ss. 435-447.
- DEMİREL, Fatih; "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultaniler" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 17, S: 2, Aralık 2012, ss. 339-358.
- DEMİREL, Fatih; "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 25, S: 2, 2012, ss. 507-530.
- DEMİREL, Muammer; "Osmanlı Modern Mekteplerinde Mükafat" *Türk Tarih Eğitim Dergisi*, C. 2, S: 1, 2013, ss. 62-75.
- DEMİRTAŞ, Zülfü; "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretim'in Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, Elazığ 2007, ss. 173-183.
- DOĞAN, Recai; "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, S: 1, 1997, ss. 407-442.
- DÖLEN, Emre; "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 10, S: 1, 2008, ss. 1-46.
- DUMANOĞLU, Sevim Ceylan; *Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darülmuallimat (1870-1924)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Nisan 2019.

- DURAN, Alev; *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim (1876-1923)*, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012.
- DURGUN, Sezgi; "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bir Entellektüelin Portresi: Faik Sabri Duran", *Muhakeme Dergisi*, C. 1, S: 2, 2018, ss. 134-145.
- EĞRİ, Sadettin; "II.Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S: 26, 2014, ss. 127-148.
- ELİBÜYÜK, Mesut; "Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C.7, S: 2, ss. 93-109.
- ENGİN, Emel; *Galatasaray Lisesi (1923-1950 Dönemi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- ERASLAN, Cezmi (Edt); *Objektiden Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamid Döneminde Eğitim*, İstanbul Nisan 2017.
- ERDAL, Serkan-AYDIN, Selçuk; "Sivil Toplum Bağlamında II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Öğretmen Cemiyetleri ve Terakki Maarif ve İttihad-ı Muallimin Cemiyeti", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 58, Erzurum 2017, ss. 409-435.
- ERDOĞAN ELÇİ, Aybala; *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.
- ERGİN, Osman; *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa; "II. Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim*

- Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, (22-24 Ekim 2008),Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Haziran 2009, ss. 263-273.
- ERGÜN, Mustafa; “Satı Bey ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, 1987, ss. 4-19.
- ERGÜN, Mustafa; *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- ERKAN, Davut; “Matrakçı Nasûh’un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, S:37, İSAM, 2011, ss.181-197.
- ERKEK, Mehmet Salih; *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey*,Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009.
- ESER, Gülşah; “Türkiye’de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*,C. 13, S: 2, 2012, ss. 99-114.
- GENCER Ali İhsan - ARSLAN, Ali; “İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları”,*Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 6, S: 2,İstanbul 2005, ss. 363-366.
- GÖÇERİ, “Nebahat; Toplumsal Bir Kalkınma Modeli Olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S: 2, Temmuz Aralık 2003, ss. 45-64.
- GÖKÇE, Hasan; *Mi’yâru’l-Kelâm*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- GÖKÜŞ, Şeref II. *Meşrutiyet Dönemi Türkcülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- GÜMÜŞÇÜ Osman-KARAKAŞ ÖZÜR, Nazan “Türkiye’de Modern Coğrafya’nın Kuruluşu ve Örgütlenmesi” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 32, S: 93, 2016, ss. 105-1448.

- GÜMÜŞÇÜ, Osman; “Kâtip Çelebi’den Günümüze Türkiye’de Coğrafyanın Tarihi Serüveni”, *TÜCAUM VII Coğrafya Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara 18-19 Ekim 2012, ss. 355-389.
- GÜMÜŞER, Özlem; *1869’dan 1913’e Kadar Rüştîye Mekteplerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarının Şekil ve İçerik Açısından İncelenmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GÜNDÜZ, Murat; *XVIII. Asrın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Islahat Hareketleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- GÜNDÜZ, Mustafa; “Enderûn Mektebi ve Osmanlı’da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi”, *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, Yıl 12, S: 37, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos 2016, ss. 11-20.
- GÜNGÖR, Mehmet; “Çağın Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S: 1, Haziran 2008, ss. 54-64.
- HAFIZOĞLU, Taner; *İkinci Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2004.
- HAKTANIR, Adnan Ersoy; *Selim Sabit Efendi’nin Rehnümâ-yı Muallimîn Adlı Eserinin Öğretim Teknikleri Açısından İncelenmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- IŞIK KIR, Sibel; *Edebiyatçı Yönüyle Şemseddin Sami*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- IŞIK, A. Zeynep; “İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Eğitim Yaklaşımı”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, S: 9, 1997, ss. 255-261.
- İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Selim Sabit Efendi “Muhtasar Coğrafya-yı Osmani”, Yer Numarası: 372.891 SEL Zilkade 1293 H/k.1/1, İstanbul.

- İHSANOĞLU, Ekmeleddin; “Darülfünun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, 1993, ss. 521-525.
- İNALCIK, Halil; “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Bellekten*, c. 28, S: 112, Ekim 1964, ss. 603-622.
- İPŞİRLİ, Mehmet; “Enderûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, 1995, ss. 185-187.
- İSEN, Mustafa; *Gelibolulu Mustafa Âli*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 929, Ankara 1988.
- İZGİ, Cevat; “Mehmet Suûdî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 28, ss. 526-527.
- KAÇAR, Mustafa; “Tersâne Hendeshânesi’nden Bahriye Mektebi’ne Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 9, S: 1-2, 2007-2008, ss. 51-77.
- KAHYA, Esin; “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 40, S: 1, Ankara 1999, ss. 371-385.
- KAMER, S.Tunay; “II. Meşrutiyet Dönemi İlköğretimde Karma Eğitim Uygulamaları ve Yasal Düzenlemeler”, *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S: 3, Yaz 2014, ss. 86-97.
- KARADEMİR, Zafer; “Avrupalıların Gözlemlerinde Osmanlı Eğitimi ve Bilimi (16-18. Yüzyıllar), *OTAM*, S: 34, Güz 2013, ss. 83-114.
- KARATAŞER, Büşra; “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 57,2017, s. 428-429.
- KEKLİK, Ebubekir; *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

- KENAN, Seyfi (Ed.); “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları”, *Osmanlı Araştırmaları*, (Ed. Seyfi Kenan), S: 41, İstanbul 2013.
- KINA, Mehmet; *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.
- KOCA, F. Yasemin, *Türk Denizciliğinde Coğrafya Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- KOCATÜRK, Mehtap; “Türkiye’de Modern Coğrafya’nın Öncülerinden Faik Sabri Duran ve Bir Türk Kızının Amerika Yolculuğu Adlı Eseri”, *International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, C. 5, S: 23, 22019, ss. 1324-1332.
- KOÇ, Elif Merve; *Ahmet Cevdet Paşa ve Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Modernleşmesi*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Temmuz 2017.
- KOÇER, Hasan Ali; “Eğitim Reformları Açısından Öğretmen Yetiştirme Problemi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 6, S: 1, 1973, ss. 1-19.
- KODAMAN, Bayram; *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- KORKMAZ, Şerif; “Mustafa Satı Bey ve Tarih Öğretimi Üzerine Görüşleri”, *A.Ü. Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.2, S: 2, 2007, ss. 152-163.
- KÖMÜR, Erol; *Osmanlı Devleti Enderûn Mektebi’nde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, 1338.

- OBUZ, Ömer; *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Düşünce Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Ekim 2015.
- OYTUN, Neslihan; *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir'e Yansımaları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002.
- ÖLMEZ, Adem; "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", *Vakıflar Dergisi*, S: 41, Haziran 2014, ss. 127-140.
- ÖZEÇOĞLU, Halil; *Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004.
- ÖZKUL, Ahmet Sait; "Ticaret Mektebinde Verilen Eğitim Üzerine Bir İnceleme: "Usûl-i Ticaret" Dönemi (1883-1916)", *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S: 2, Ekim 2017, ss. 5-42.
- ÖZTEKE, Fahri; *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarih Eğitimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- ÖZTÜRK, Cemil; "İdadî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 21, Ankara 2000, ss. 464-466.
- PARLATIR, İsmail; *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- PARMAKSIZ, Esmâ; *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüştiyeler*, (Danışman: Doç. Dr. Berrin Alper), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- PEHLİVAN, Yunus Emre; *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi'nde Yabancı Dil Eğitimi ve Darülfünun El sine Şubesi 1908-1918*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

- PEYMAN YAMAN, Ayşe; *Osmanlı'da Mekteplerin Ortaya Çıkışı ve Gelişmeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul 2010.
- POLAT, Murat- ARABACI, İ. Bakır; “Emrullah Efendi ve Satı Bey’den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 21, 2015, ss. 35-43.
- PUSTU, Yunus; “Nizamnamelerine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Muallim Örgütlenmeleri (1908-1919)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 34, S: 98, 2008, ss. 1-40.
- RENTZSCH, Phil. Habil. Julian; “Kamusü’l-Âlam’a Dair” *Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı Bildiri Kitabı*, Almanya 29-30 Ekim 2015, ss.10-14.
- SAKAOĞLU, Nejdî; *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- SÂMÎ, Şemseddin; *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları.
- SAMUR, Aslı; *Meşrutiyet Dönemi’nde İki Gazeteci Eğitimci Ahmed Midhat ve İsmail Gaspıralı’nın Eğitim Görüşlerinin Karşılaştırılması*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2014.
- SEKİN, Sefa; “Cumhuriyetimizin 75. Yılında Coğrafya ve Üniversite Ders Kitaplarındaki Gelişmeler”, *Öneri*, C. 2, S: 11, Ocak 1999, ss. 137-145.
- SÖNMEZ, Neslihan; *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018.
- SUZUKI, Tadashi; “Osmanlı Padişahlarının Mahiyetindeki Değişim: Mukayeseli Tarih Bakımından Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları I*, S: 41, İstanbul 2013, ss. 219-230.

- ŞAHİN Muhammet-TOKDEMİR, M. Ahmet; “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 9, S: 4, Güz 2011, ss. 851-876.
- ŞAHİN, Adem Ali; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- ŞANAL, Mustafa; “Mustafa Sâtı Bey’in Öğretmenlere Önermiş Olduğu Öğretim Yöntemleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S: 21, 2006, ss. 339-348.
- ŞANAL, Mustafa; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Darülmualimat), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı(1870-1924)”, *OTAM*, S: 26, Güz 2009, ss. 221-244.
- ŞANAL, Mustafa-ÇELİKTEN, Mustafa; “Mustafa Satı Bey’e Göre Öğretmenlik Mesleği”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 21, 2006, ss. 339-348.
- ŞEKER, Mehmet; “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1983, ss. 159-172.
- ŞİŞMAN, Adnan; “Mekteb-i Osmânî (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları* S: 5, İstanbul 1986, ss. 83-160.
- TAŞDAN, Hayati; *Türkiye’de Mülki İdare Akademisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- TAŞKIN, Ünal; “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S:3, Bahar 2008, ss. 343-366.
- TAŞKIN, Ünal; “Maarif Salnamelerinde Mamuretülaziz”, *International Journal of Social Science(Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi)*, C. 6, S: 3, Mart 2013, ss. 1327-1353.

- TEMİZYÜREK, Fahri; *Selim Sabit Efendi ve Usûl-i Cedîd Hareketi İçerisindeki Yeri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.
- TUNCEL, Metin; “Besim Darkot”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 500-501.
- TÜRK, İbrahim Caner; “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 40, Erzurum 2009, ss. 423-438.
- TÜRK, İbrahim Caner; “Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri”, *A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S: 1, 2007, ss.201-212.
- TÜRK, İbrahim Caner; “Osmanlı Devleti’nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 3, Bahar 2009, ss. 267-291.
- TÜRK, İbrahim Caner; *Osmanlı Devleti’nde Tarih Eğitimi (1839-1922)*, İstanbul Ekim 2013.
- TÜRK, İbrahim Caner; “Türkiye’de Orta Tahsil” Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 52, Erzurum 2014, ss. 351-378.
- TÜRKAY, Cevdet; *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1999.
- UYANIK, Ercan; “Tanzimat Döneminde Modern Eğitimin Yaygınlaştırılması Yolunda Pratik Bir Çözüm: Yarı(m) Rüştîyeler”, *Tarih Dergisi*, S:49, İstanbul 2010, ss. 91-111.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, 1. Cilt, TTK, Ankara 1988.
- ÜREKLİ, Fatma; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S: 3, Bişkek 2002, ss. 382-406.

- VERGİLİ, Ayhan; “Bilinmeyen Bir Yönüyle İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, *Sosyoloji Dergisi*, S: 29, 2014, ss. 407-417.
- YANAR, İsa; “*Tanzimat Döneminde Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çalışmaları*”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Malatya Şubat 1996.
- YELKENCİ, Ömer Faruk; *Türk Modernleşmesinin Osmanlı Kökenleri: Sultan II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Konuları*, (Danışman: Doç. Dr. Halil Ekşi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 81.
- YEŞİLTEPE, Didem Sevtap; *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- YETİM, Fahri; “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Milleti Hakime” Düşüncesi ve Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 18, Aralık 2008, ss. 71-84.
- YETİMOVA, Serhat; *Tanzimat Döneminde Osmanlılarda Halk Eğitimi Çalışmaları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- YILDIZ, Hatip; “II. Abdülhamid Döneminde Kız Rüştüye Mektepleri Müfredat (Öğretim Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, S: 16, Ekim 2016, ss. 115-135.
- YILDIZ, Özgür; “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitime Bakış”, *Turkish Studies* C. 7, S: 4, Sonbahar 2012, s. 3273-3289.
- YILMAZ, Mehmet Ali; *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Haziran 2015.
- YİĞİT, Ali-TUNÇEL, Harun; *100. Yılında Türkiye’de Coğrafyacılar Türkiye Coğrafyacı Biyografileri (1915-2015)*, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, Bilecik 2017, s. 5.

- YOLALICI, M. Emin; “Maarif Salnamelerine G6re Trabzon Vilayetinde Eğitim ve 6đretim Kurumları”, *OTAM*, S: 5 1994, ss. 435-473.
- YOLUK, Mehmet Emin; *XVIII. Y6zyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve 6đretim Faaliyetleri*, Selçuk 6niversitesi Eğitim Bilimleri Enstit6s6, Yayınlanmamış Y6ksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- YURDAYDIN, H6seyin G.; “Matrakçı Nasuh”, *Ankara 6niversitesi İlahiyat Fak6ltesi Yayınları: XLIII*, Ankara 1963, ss. 1-151
- ZENGİN, Zeki Salih; “Osmanlılar'da II. Meşrutiyet D6nemi'nde Yeni Açılan Medreseler ve Din G6revlisi Yetiştirme alışmaları”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S: 36, 2006, ss. 33-61.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-rifat-efendi-yağlıkçizade>(27.11.2019).

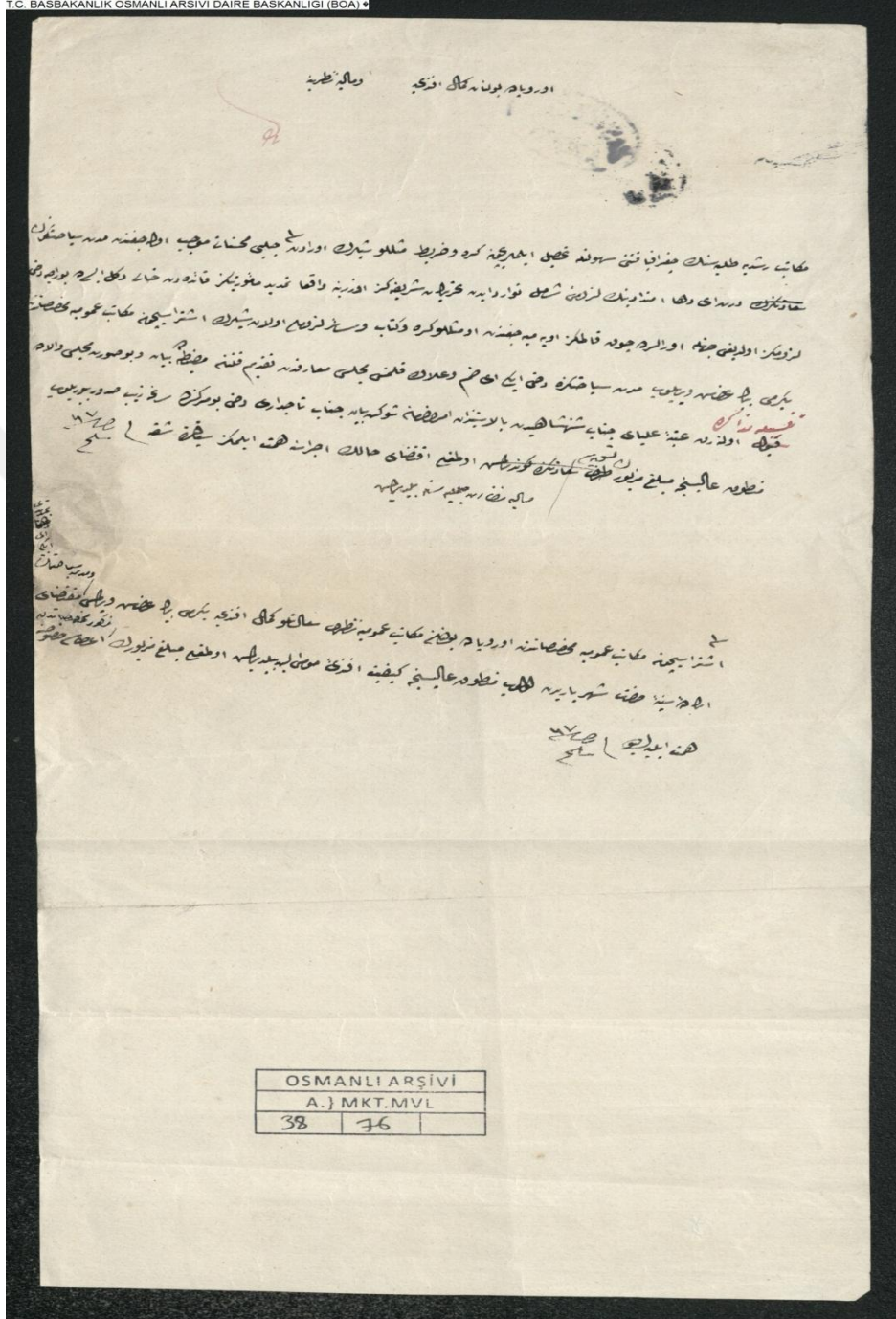
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhendishane-i-bahri-i-humayun>(12.11.2019).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhendishane-i-berr-i-humayun>(19.11.2019).

<http://hdl.handle.net/11543/2754> (12.12.2019).

EKLER

A.}MKT.MVL.00038.00076.001

EK-1) Mekatib-i Rüştiye'de Coğrafya fenninin iyice tahsili için Avrupa'dan malzeme satın alınması. (BOA. A.}MKT.MVL. 38/76, 1267 Ra)

قول اعاشی نوکده بلا لفظه تا بیف و ترتیب صحافت رسیده ۷ تدریس امشب ادبیه اوله مخفف جغرافیا نام رسام بزاز حسن اولدور بظاہر
تدریس شایسته الایضی در المصالحه الملوکیه فی فنون و فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
حاکم با بیعت لفظه اولدور فکر رساله لفظه رخصت و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
فکر رساله لفظه لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
دقی معارضه و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
باز شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
عیناً و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
مال شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد
و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد و در شایسته فنیات لایه مالد

OSMANLI ARSIVI
MF.MKT
12 119

MF.MKT.00012.00119.001

EK-2)Kolağası Şevket Bey tarafından rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere yazılıp hazırlanan “Muhtasar Coğrafya” adlı kitap ile haritalardan, alış fiyatından öğrencilere dağıtılmak üzere bin beş yüz adet satın alınması. (BOA. MF.MKT. 12/119, 1290 Ca)

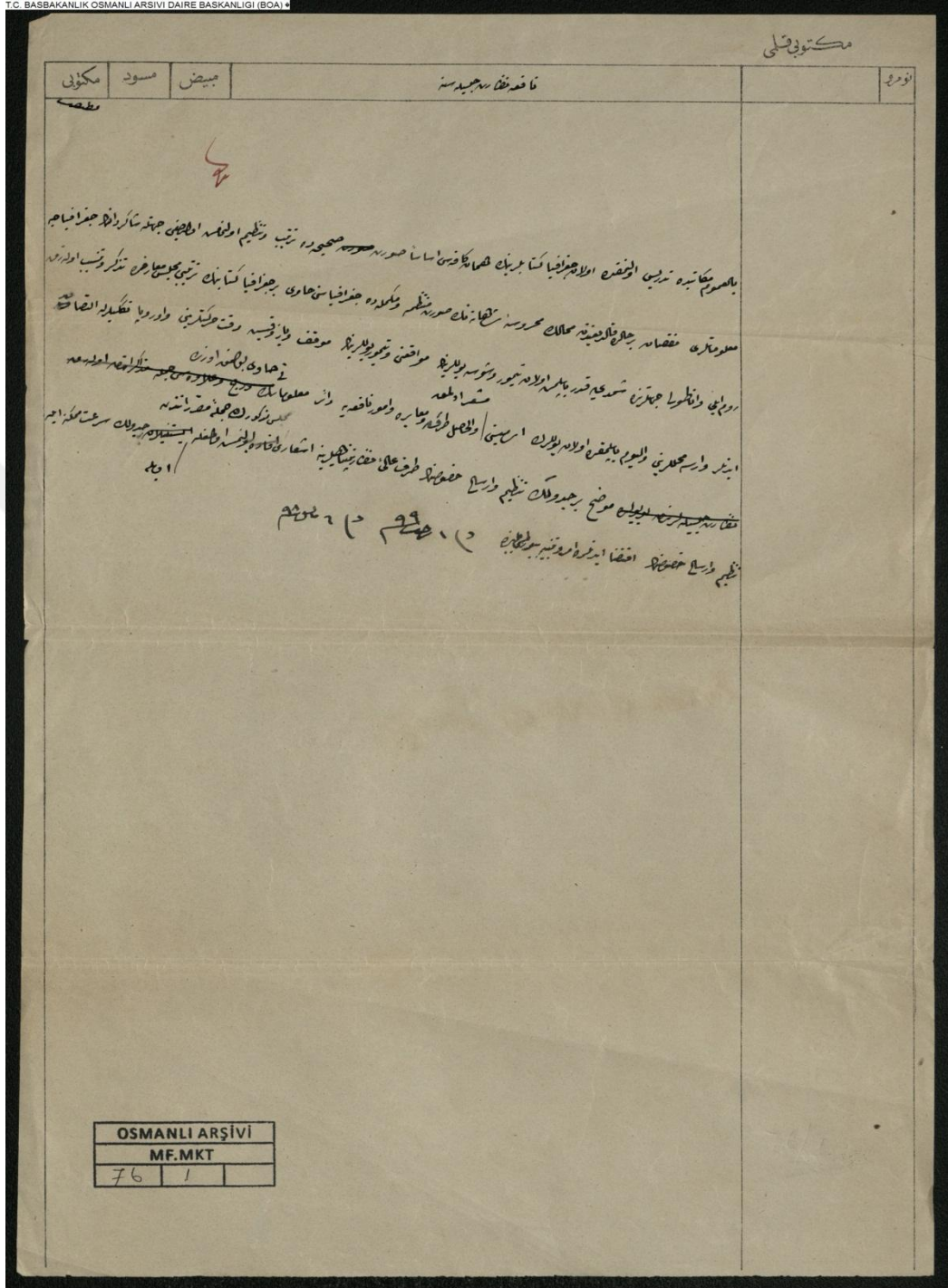
با عالی

ک

دولت و علم فواید کثیری بر روی دله قوه جغرافیا تک تریه علی و تقی که مدار معین و نظمه قریط و وزیران و کتب جغرافیای المانی
مدرسه بدنه و مطابع استخوانه انگریزک امل و تقی نظری بکلیه معنی و ارزشه نه سوختی و دفعی نظریه تحقیق سه ساله که
بروقیه اشخاص ایزد الی و اولیفته جهوه از سه ساله اولی که آنیکه بود جغرافیای کتب کتب جمع و تریه جغرافیای المانی
طریق علم لیست نظریه کتب قدیم که نویسد اجتناب از
در کار اولی که آنیکه است از دوره اولی که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
بهمین سبب و نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
تکلیف کتب و نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
اطمینان اولی که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
و خارج نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
کتاب و نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
کتاب و نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
کتاب و نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه
کتاب و نظریه که نویسد اجتناب از دونه و اولی که نویسد اجتناب از دونه

OSMANLI ARSIVI	
MF MKT	
28	76

EK-3) Fen ve Coğrafya derslerinin daha verimli hale gelmesi için yabancı dillere aşina bir komisyon kurulup, faydalı yardımcı kitap hazırlanması. (BOA. MF.MKT. 28/76, 1292 Ca)

MF.MKT.00076.00001.001

EK-4) Okullar için hazırlanacak Coğrafya kitabına konmak üzere, yollar ve nafia ile ilgili bilgileri havi cetvelin Nafia Nezareti'nden gönderilmesi. (BOA. MFMKT. 76/1, 1299 B)

تاریخ	میز	صوده	خلاصه	تاریخ	فردوس	نوع محرران						
۱۰ ماه سنه		دعوت		۱۲۹۰	۹۵	استعا						
<p>استقوره سراسر موصوع وانه بهره تنه و درین زمانه ماعا عمم معارفه بر سر کلام بیجا و ازین اعدادی سیرین</p> <p>کتبیکه شایسته بفرمایا معلی مستشاره اقتضای طبع و نظر اعلیٰ و درین باب نیز خطب دوزی نام / استعا بقیه بیجا و از ره موصوع طبعه و در موصوعه خادم اولیٰ و درین موصوعه اعدادی دیگر ده جوق مناسب کورمه و دیگر دوازده قطعه کتبیکه در موصوعه اعدادی دیگر ده جوق مناسب کورمه و دیگر</p> <p>درها کتب اعدادی کورمه و غیره در موصوعه اعدادی دیگر ده جوق مناسب کورمه و دیگر</p> <p>۱۰ ماه سنه ۱۲۹۰</p>												
<table border="1"> <tr> <td colspan="2">OSMANLI ARŞİVİ</td> </tr> <tr> <td colspan="2">MF.MKT</td> </tr> <tr> <td>142</td> <td>17</td> </tr> </table>							OSMANLI ARŞİVİ		MF.MKT		142	17
OSMANLI ARŞİVİ												
MF.MKT												
142	17											

MF.MKT.00142.00017.001

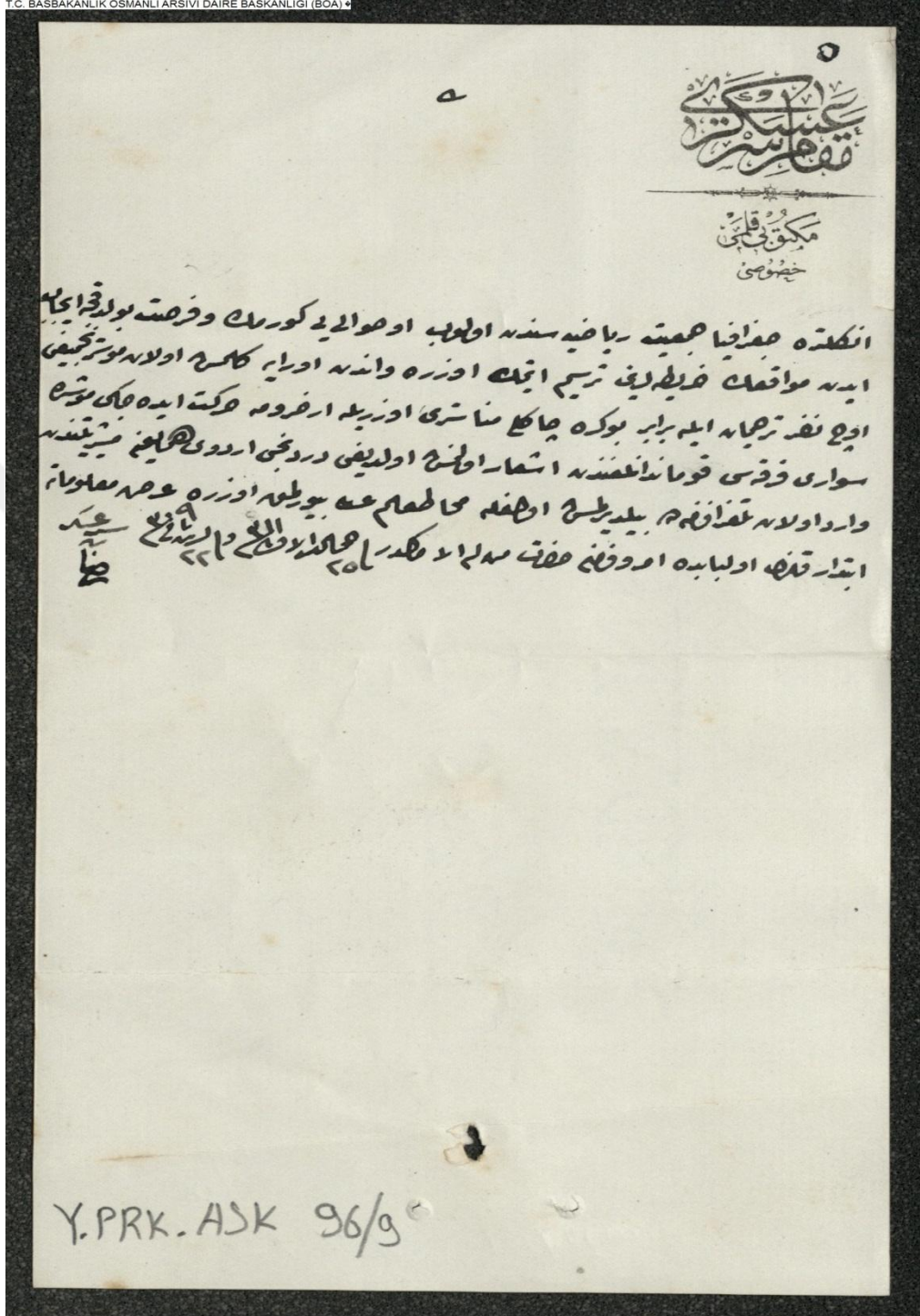
EK-5) Mekteb-i Mülkiye Coğrafya Muallimi Hasan Saadet Efendi'nin hazırlamış olduğu harita defterlerinin bütün idadî mekteplerine ihtiyacı oranında gönderileceği. (BOA. MF.MKT. 142/17, 1309 Za)

تاریخ تسوی	میز	مسود	خلاصه	تاریخ	نومرد
۸ صفر ۱۳۱۰		عزت		۱۱ صفر ۱۳۱۰	۹۷

<p>انقره ولایت معین</p> <p>طرحه مکاتبه ابتدائیه درس جدولی کوثریله جغرافیا درس در درجی سیم هفته فایده کوه نرس ایندیرمه</p> <p>زات معتمد عالی در اینجورینده ۳ ساعتیله تاریخ خردانه مکاتبه ابتدائیه دان سر ایشلمه منقور جغرافیا درس</p> <p>مکاتبه منقوره نه در درجی سیم ایلی کوه نرس ایلی لازم کلوب درس جدول هر فصله تصحیح ایشتمه کوه نرس</p> <p>اقام اولمده اولمده ایلی</p> <p>اداره ایلی ایجابیه هر هفته اصفا لک</p> <p>۶-۶-۱۳۱۰</p> <p>ایداره</p>														
<table border="1"> <tr> <td colspan="3">OSMANLI ARŞIVI</td> </tr> <tr> <td colspan="3">MF.MKT</td> </tr> <tr> <td>164</td> <td>140</td> <td></td> </tr> </table>						OSMANLI ARŞIVI			MF.MKT			164	140	
OSMANLI ARŞIVI														
MF.MKT														
164	140													

MF.MKT.00164.00140.001

EK-6) Taşra Mekatib-i İbtidaiyesi ders cetvelinde gösterilen Coğrafya dersinin dördüncü sınıfta haftada iki gün okutulacağı. (BOA. MF.MKT. 164/140, 1310 Ş)

Y.PRK.ASK.00096.00009.001

EK-7) İngiltere'de Coğrafya Cemiyeti'nden harita çizmek için Van'a gelin Mister Necif'in Erzurum'a hareket edeceği. (BOA. Y..PRK.ASK. 96/9, 1311 Ca)

ظلال
صیغیه

فاصله کوبیده فر اسکنده با و از قبیل طبرستان مد جاذبه فوطانیه افند خفایه دبه مبه سلام
و سلمه عربیده و حقیقت حدیث بر صفا مقالیه و عبادیه بر خواهان و معنای مدراج اوتو «لا ترا ابلاوتره»
نام جغرافیا کتابا زبیرا و لغت ادریغی طرف جلدانه یه برالاره و بر عددی معارف لغتانه مطبوعه رشت
دایره بی ادبی خودی واسطه سید ابن ابی یوسف بعد محمدی زعمانه بریدن منظومه موقوفه جناب خدیو قزوین
اورره زعمانه معارف لغتانه و نقد صحیح اولغره او بابیه و فاطمه اصول اراده و زبیرا و معنای لغتانه قزوین
۱۳۱۳
۱۳ جولای

کتاب مروضات طبرستان ایران مطبوعه
عبدالمکارم
۱۳۱۳

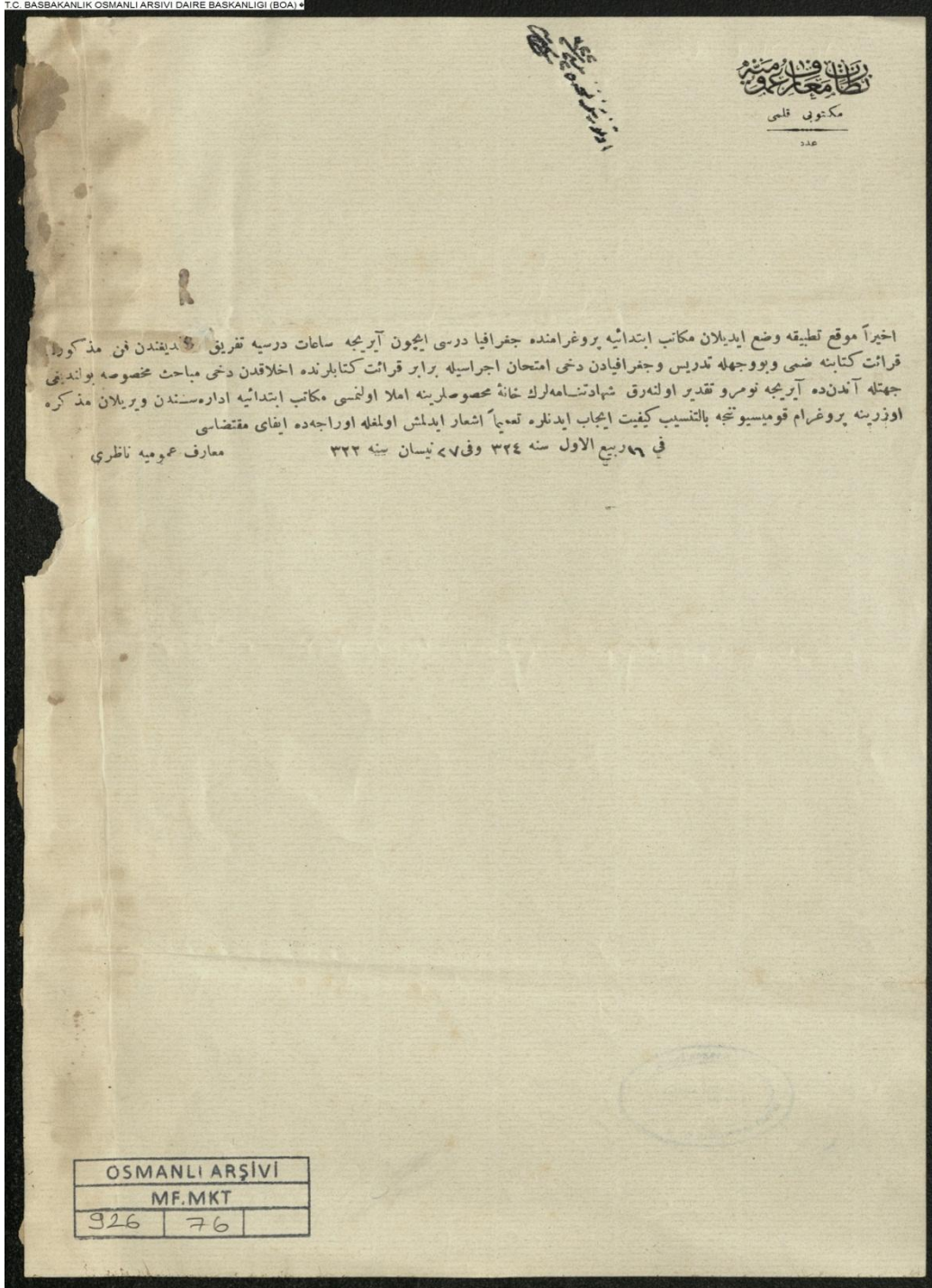
Y.PRK.ZB

13/4

2

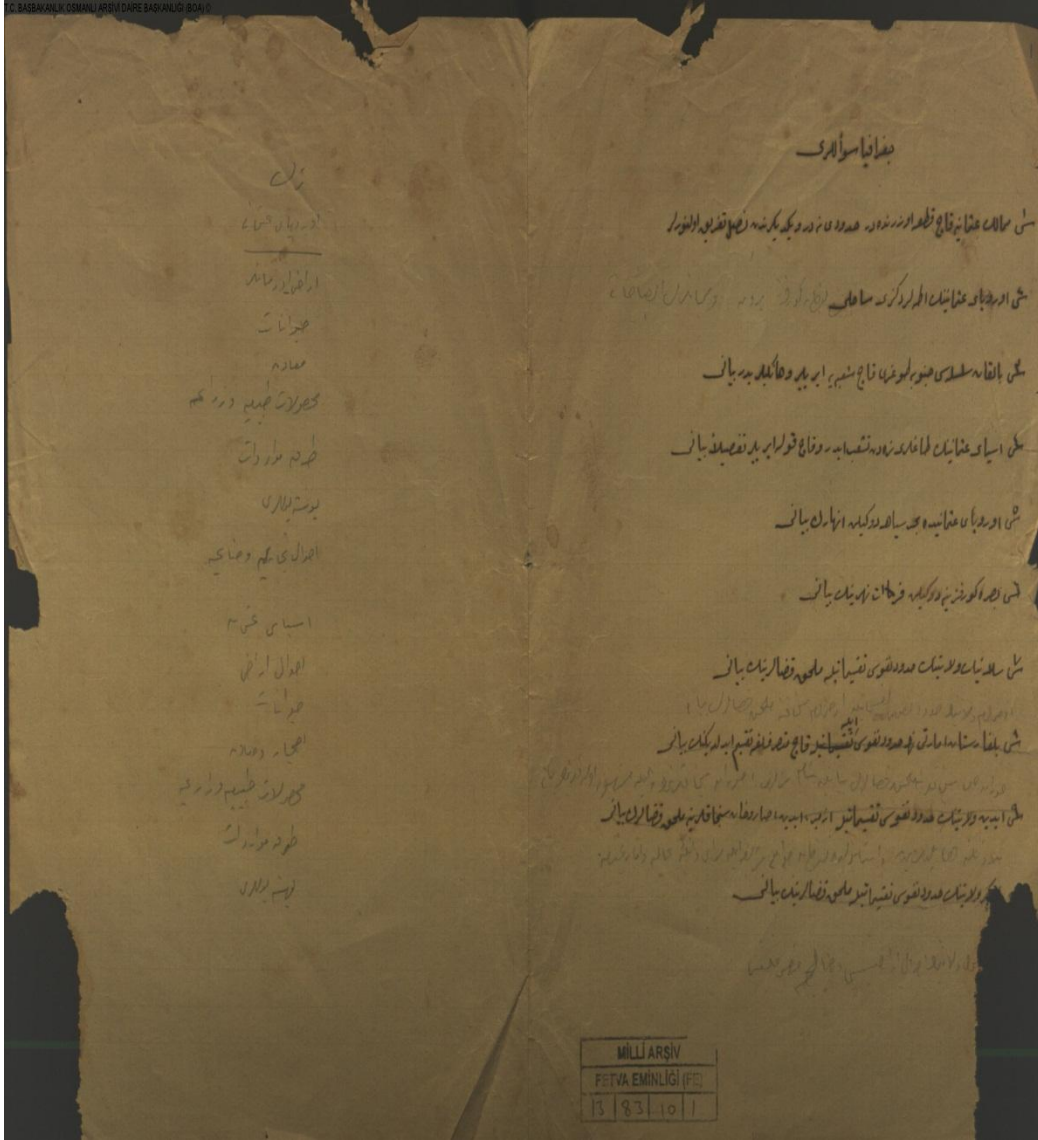
Y.PRK.ZB.00013.00004.002

EK-8) Kadıköy'de Frer isimindeki Fransız mektebinde okutulan Lateilase adlı Coğrafya kitabında İslamiyet ve Hz. Muhammed aleyhinde yazılar bulunduğu. (BOA. Y.PRK.ZB. 13/4, 1311 N)

MF.MKT.00926.00076.001

EK-9) Mekteb-i İbtidaiyelerde Coğrafya dersinin okutulması. (BOA.
MF.MKT. 926/76, 1324 Ra)

EK-10) Coğrafya ders imtihan soruları. (BOA. KB.MAA.FE.. 13/8310, 1923)